

Študentska
razmišljanja v času
epidemije COVID-19

**Študentska
razmišljanja v času
epidemije COVID-19**

Kolofon:

Študentska razmišljanja v času epidemije COVID-19

Izdajatelj: Študentsko sociološko društvo Sociopatija

Uredniki: Žiga Žunec, Jan Sabadžija, Žiga Dobravc

Avtorji in avtorice: Minea Rutar, Nana Čemas, Nastja Rožej, Sofia Proni Iglič, Ksenja Strožič, Mojca Suhovršnik, Sara Rihtaršič, Jan Sabadžija in Hana Barši Palmić

Kraj in leto izdaje: Ljubljana, 2021 (1. izdaja)

Oblikovanje: KAIOBI, Mateja Filipič s.p.

Tisk:

Naklada:

Prispevki v zborniku so nastajali v obdobju od maja 2020 do avgusta 2020.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

XXXXXX

XXXXXX

XXXXXX

ISBN xxxxxxxxxxxx

COBISS.SI-ID xxxxxx

Študentska razmišljanja v času epidemije COVID-19

KAZALO

8	Minea Rutar TRŽNI IN DRŽAVNI NEUSPEHI V ČASU PANDEMIJE
16	Nana Čemas, Nastja Rožej 'KORONA ŠOK' ALI LE PRAVI OBRAZ POLITIČNE NARAVE? Nevidne posledice koro- nakrize in z njo povezan politični diskurz na socialnih omrežjih
33	Sofia Proni Iglič, Ksenja Strožič, Mojca Suhovršnik VPLIV PANDEMIJE COVID-19 NA ŽIVLJENJA ŽENSK: intimnopartnersko nasilje in nasilje v družini, skrbstveno delo ter reproduktivne pravice
47	Hana Barši Palmić COVID-19 – PRELOMNICA DRUŽBE NADZORA – POGLED V PRIHODNOST
56	Sara Rihtaršič IZZIVI ŠOLANA NA DALJAVO: NEENAKOST MOŽNOSTI DIJAKOV
66	Jan Sabadžija, Hana Barši Palmić ŠTUDENTSKO DELO IN SOCIALNA STISKA V ČASU COVIDA-19

UVODNE BESEDE

Zadnje leto je bistveno zaznamoval virus Covid-19. Že zelo kmalu po izbruhu epi-
demije je postalo jasno, da bo ta močno vplivala na naša življenja. Vlade so hitele
s pripravljanjem kriznih ukrepov, bolnišnice so se začele soočati z vse večjim
številom obolelih in najrazličnejše družbene institucije so se morale prilagoditi na
nov način dela. Mnoge organizacije in podjetja so začele uvajati delo od doma, neka-
tere gospodarske panoge so se popolnoma ustavile, naša družabna življenja pa so
bila okleščena.

Zaradi teh daljnosežnih posledic je zelo kmalu postalo tudi očitno, da vprašanja
vezana na epidemijo in boj proti le-tej ne morejo ostati omejena zgolj na polje epi-
demiologije. Zaradi ogromnih političnih, ekonomskih in družbenih pretresov, ki jih
je povzročila epidemija, je nujna skrbna družboslovna analiza posledic epidemije in
naših odzivov nanjo.

V tem duhu študentke in študenti sociologije ponujamo ta zbornik, v katerem smo
poskušali nasloviti vsaj del vseh problematik, ki se v času pandemije pojavljajo na
zasebni, lokalni, nacionalni in globalni ravni družbe.

TRŽNI IN DRŽAVNI NEUSPEHI V ČASU PANDEMIJE

Uvod

Pandemija virusa COVID-19 je v zadnjih mesecih postala predmet številnih akademskih in političnih razprav. Ekonomske analize kratkoročnih in dolgoročnih posledic na gospodarstvo strašijo pred recesijo, hujšo od velike depresije tridesetih prejšnjega stoletja (Carlsson-Szlezak idr., 2020). Psihološke raziskave opozarjajo na uničujoče posledice za duševno zdravje pacientov, zdravstvenih delavcev, od nedavno brezposelnih, ljudi z duševnimi motnjami in vseh ostalih, ki so se naenkrat znašli zaprti za štirimi stenami svojega stanovanja (Torales idr., 2020). Tovrstne razprave se pogosto končajo s pesimističnim sklepom, da je potrebno na novo premisliti vlogo trga in države, organizacijo zdravstvenega sistema, pogosto pa tudi kar organizacijo celotnega globaliziranega mednarodnega reda, ki je omogočil hitrejše širjenje virusa, kot je bilo možno kadarkoli prej (Osterholm in Olshaker, 2020).

To priložnost bom izkoristila za pregled večkrat spregledane razprave o tržnih in državnih uspehih in neuspehih. Tako v akademskem kot političnem diskurzu pogosto slišimo kritiko teze, da lahko »nevidna roka trga« sama prek mehanizma ponudbe in povpraševanja na najbolj učinkovit in pravičen način poskrbi za vse družbene probleme. Res je, da se trgi soočajo z velikimi omejitvami pri naslavljanju številnih problemov, vendar pa se (vsaj na levici) premalokrat osredotočamo na možnost prav tako nevarnih državnih neuspehov in pozivamo le k čim večji vlogi države, ki naj bi enoznačno poskrbela za težave, ki jih ne more ustrezno nasloviti trg. Trenutna kriza ponuja dobro priložnost za analiziranje narave delovanja tako ekonomskih kot političnih akterjev.

Tržni (ne)uspehi

Kdaj so trgi uspešni?

Delovanje trgov temelji na cenovnem sistemu, sistemu signaliziranja in spodbud, ki je namenjen razrešitvi temeljnega ekonomskega problema: usmerjanja omejenih virov tako, da lahko družba zadovolji čim več potreb, želja in interesov posameznikov, kot je možno glede na omejenost virov (Cowen in Tabarrok, 2015).

Sistem to doseže tako, da usmerja oz. spodbuja podjetja, da vlagajo delo in kapital tja, kjer so najvišje ovrednoteni. Od tod izhaja klasična ekonomska ideja o nevidni roki trga: v kontekstu ustreznih institucij posamezniki, ki zasledujejo lastni interes, vsaj načeloma nenačrtno ustvarjajo rezultate, ki imajo kolektivno (družbeno) zaželene lastnosti. Drugače rečeno, ekonomski akterji v pogojih maksimiranja dobičkov proizvajajo rezultate, ki niso individualno načrtovani, so pa zaželeni za širšo družbo. Eden najočitnejših primerov je trg dobrin; vsak proizvajalec proizvaja dobrino, za katero sklepa, da bo privlačna dovolj kupcem in da jo proizvaja bolje od večine ostalih proizvajalcev. Če za to dobrino obstaja dovolj kupcev, je specializacija proizvajalca za proizvodnjo te dobrine očitno smiselna, zato še naprej investira v tovrstno proizvodnjo. Čeprav proizvajalec nima v mislih interesov kupcev – dobrino proizvaja zato, ker je sam uspešen v proizvodnji prav te dobrine –, so na koncu (po transakciji) na boljšem tako proizvajalec (ki je prodal produkt in zaslužil denar, s katerim lahko zadovolji svoje življenjske potrebe) kot potrošnik (ki mu produkt očitno pomeni več kot vsota denarja, ki jo je odštél zanj). Menjava na svobodnem trgu deluje po principu pozitivne vsote, ker so vsi akterji, vpleteni vanjo, na koncu na boljšem, kot so bili pred menjavo (Stiglitz, 1981).

Teorija je privlačna ne zato, ker bi ekonomisti (vsaj ne njihova večina) fetišizirali sebični interes maksimiranja dobičkov na sebi, pač pa zato, ker ni odvisna od predpostavke altruizma. Večina bi se verjetno strinjala, da bi bilo bolj zaželeno živeti v družbi, kjer vsi akterji nesebično zasledujejo predvsem interese vseh drugih; sploh tistih, ki so najbolj neprivilegirani. Težava je, da takšna predpostavka psihološko ni zelo prepričljiva. Altruizem je seveda zaželen, ne sme pa predstavljati pogoja družbene dobrobiti (Simon, 1993). Bolj realistično je računati na samozainteresiranost večine akterjev, tako potrošnikov kot proizvajalcev, ki na prvo mesto postavljajo svoje interese in interese svoje družine, in skrbeti za takšen način proizvodnje in alokacije virov, ki bo hkrati omogočal čim večjo družbeno blaginjo (Mitchell in Simmons, 1994). Če trgi delujejo pravilno, bi morala družba delovati po principu s pozitivno vsoto, tj. rezultat tržnih interakcij bi moral vsaj načeloma koristiti vsem udeleženi v teh interakcijah.

Kdaj trgi niso uspešni?

Izpostavlja se, da je trenutna pandemija učbeniški primer, ko se zdi malo verjetno, da se bo trg na nove družbene razmere odzval ustrezno, tj. dovolj hitro, v dovolj velikem obsegu in tako, da bi koristil vsem (Osterholm in Olshaker, 2020). Obstajata vsaj dve splošni težavi: tržna neučinkovitost (ko trg proizvaja izide, ki niso pareto učinkoviti) in nepravičnost (ko je trg sicer učinkovit, a ne poskrbi za vse enako).

Tržni neuspeh

Ekonomisti kot kriterij tržne uspešnosti navajajo pareto učinkovitost: pareto učinkovito je vsako stanje, v katerem nobena prerazdelitev surovin ne bi mogla biti takšna, da se z izboljšanjem položaja ene osebe ne bi sočasno poslabšal položaj druge osebe. Je torej stanje, v katerem so bile vse interakcije s pozitivno vsoto opravljene in nobena nadaljnja interakcija s pozitivno vsoto se ne more več zgoditi (Ledvard, 2008; Krugman in Wells, 2006). Ko zasledovanje sebičnih interesov ne vodi do zasledovanja javnega interesa, velja, da je trg neučinkovit, saj bi lahko izboljšali družbeno situacijo tako, da bi bili vsi na boljšem. Tržni neuspeh je torej situacija, v kateri alokacija surovin in dobrin s tržnim mehanizmom ni pareto učinkovita, kar privede do gospodarskih izgub. To pomeni, da se ustvari manj vrednosti, kot bi se je lahko, če bi bila proizvodnja organizirana drugače.

Eno glavnih področij tržnega neuspeha je proizvodnja javnih dobrin s pozitivnimi eksternalijami (Aiginger, 2006). Investitorjem se ne splača investirati v razvoj čistih virov energije, ker imajo od čistega zraka korist vsi ljudje, ne le tisti, ki so zanj plačali. Ker je del dobička za investitorje tako izgubljen, so običajno dobrine, ki koristijo vsem, ker je njihovo uporabo nemogoče zamejiti le na kupce, proizvedene v bistveno premajhnih količinah ali sploh ne. Čeprav so kolektivno zaželeni, je incentiv za njihovo proizvodnjo premajhen, zato mora za njihovo zadostno proizvodnjo poskrbeti neka druga entiteta, npr. država (Cowen in Tabarrok, 2015).

Kako je razprava o tržnih neuspehih relevantna za razmere pandemije? Na kaj točno mislijo kritiki, ko izpostavljajo, da bi lahko trenutne razmere »omilile ekstremne oblike neoliberalizma oz. svobodnotržne ideologije, ki vidijo državne intervencije kot oviro gospodarski rasti in človeškemu napredku« in da je »glede na očitno vlogo močne države pri upočasnitvi pandemije težko vztrajati, da država ni rešitev za naše probleme, pač pa problem«, kot sicer vztrajajo številni zagovorniki prostega trga? (Osterholm in Olshaker, 2020) Tehnično gledano, nismo priča neuspešnosti trga pri soočanju s pandemijo, saj trgi niso entiteta, ki bi se morala ukvarjati z njo. Če rečemo, da trenutne razmere kažejo na klasični tržni neuspeh, tako delamo kategorično napako. Od trgov namreč ne moremo zahtevati ukrepanja onkraj domene gospodarstva. Kar pa lahko zaključimo, je, da je zanašanje zgolj na tržni mehanizem za reševanje vseh družbenih problemov, očitno nezadostno in neupravičeno. Državno sprejemanje zakonov, ukrepov in sankcij za kršenje le-teh, kot je fizično distanciranje, karantena, prepoved združevanja itd., torej ni popraviljanje tržnih neuspehov, kot trdijo nekateri progresivni avtorji, pač pa dopolnjevanje nezadostnosti trga. Distinkcija se morda zdi trivialna, a se mi zdi iz analitičnih razlogov pomembna. Kakorkoli že poimenujemo državne ukrepe, sprejete z namenom upočasnitve širjenja virusa, se zdi neprepričljivo, da »država ne bi smela imeti nobene moči, ker je večinoma neučinkovita« (prav tam).

Nepravičnost

Neodvisno od (ne)uspešnosti trga pa so tržni izidi pogosto nepravični, če predpostavimo, da je pravično ali vsaj družbeno zaželeno takšno stanje, v katerem so vse družbene skupine in posamezniki ne glede na njihovo produktivnost v ekonomskem smislu zaslužni opravljati dostojno delo in živeti kvalitetno življenje (Kitson idr., 2000). V običajnih razmerah so to vsi, ki zgolj s plačo ne zaslužijo dovolj, ker so iz različnih razlogov (fizičnih ali mentalnih ovir, nizke izobraženosti, naravnih ali osebnih nesreč, kroničnih bolezni itd.) nezmožni opravljati perspektivnejše službe. V primeru trenutne pandemije pa so to vsi, ki zaradi karantene niso mogli opravljati svojega dela (ali vsaj ne v celoti) in so zaradi zmanjšane produktivnosti utrpeli nižje plače, ter vsi tisti, ki so delo za stalno izgubili. V luči takšnih okoliščin je težko zagovarjati idejo, da je »kapitalizem meritokratski sistem, v katerem je vsakomur omogočeno uspeti in dobro živeti« (Zingales, 2012: xvi). Če sprejmemo, da je zaželena družba takšna, v kateri se čim bolj poskrbi za vse, tudi za najbolj deprivilegirane, zgolj tržni mehanizmi takšne ureditve ne zagotavljajo.

Kaj so možne rešitve za tržni neuspeh?

Naslavljanje tržnih neuspehov in analiziranje uspešnosti državnih intervencij proučujejo ekonomisti na področju t.i. javne izbire (angl. »public choice«). Običajno se osredotočajo na učinkovitost obdavčitev, kontrol cen, plač, subvencij in tržnih regulacij, ki jih izvajajo samoregulatorne organizacije, naddržavne institucije ali, največkrat, državno usmerjanje proizvodnje (ang. »command and control«) (Kenneth, 1969; Gravelle in Rees, 2004). V primeru pandemije bo relevantna predvsem analiza učinkovitosti državnega poseganja v trg dela in alokacijo virov.

Državni (ne)uspehi

Kdaj je državno reševanje tržnih neuspehov uspešno?

Oblike državnih intervencij so zelo različne, prav tako pa je zelo različna stopnja njihove učinkovitosti. Progresivna obdavčitev in socialni transferji so celo med mainstream ekonomisti pogosto sprejeti kot smiselna, učinkovita in pravična oblika intervencionizma, saj družbenim skupinam, ki le s prodajo svoje delovne sile ne morejo dovolj kvalitetno živeti, omogočajo nekoliko boljši materialni položaj (Cowen in Tabarrok, 2015). Še pogostejše ekonomisti odobravajo investiranje virov v razvoj kvalitetnejšega šolskega in zdravstvenega sistema, ki bi številnim omogočila, da pridobijo boljše delovno mesto in dostopne zdravstvene storitve in tako niso odvisni od transferjev (Piketty, 2015).

V razmerah, ko akterji zgolj s prodajanjem svoje delovne sile na trgu ne morejo zaslužiti dovolj, sta smiselni vsaj dve obliki državnega intervencionizma. Delavcem, ki so bili prisiljeni delati od doma ali delati v zmanjšanem obsegu, so številne države v različnih obsegih in vsaj v javnih službah dopolnile dohodek tako, da niso utrpeli prevelikega finančnega bremena, oz. je država subvencionirala delodajalce, da so delavcem izplačali večji del plače. V Sloveniji je bila »v primeru izolacije oseba upravičena do 90-odstotnega nadomestila plače, pri čemer nadomestilo že od prvega dne zadržanosti od dela izplača ZZZS« (GZS, 2020).

Drugi možni način naslavljanja pomanjkljivosti trga v tovrstnih razmerah množične brezposelnosti je zagotavljanje javnih del. Na ta način imajo na novo brezposelni možnost opravljati vsaj neko delo, dokler se razmere ne izboljšajo oz. preden se posamezniki prekvalificirajo ali drugače najdejo nove zaposlitve. Ponovno, čeprav je ekonomsko povsem razumno, da ljudje v času (prihajajoče) gospodarske krize izgubijo delo, je to povsem ločeno od razprave, ali je tudi pravično oz. zaželeno. Na tovrstne razmere se običajno najbolje (tj. v prid navadnim ljudem) odzivajo države, ki so a) dovolj bogate, da si takšne intervencije sploh lahko privoščijo, in b) imajo dovolj obsežno progresivno obdavčitev, ki omogoča prerazdelitev v razmerah, ko najbolj deprivilegiranim grozi poslabšanje že tako nezavidljivega položaja. Podobno velja za še en razširjen primer državne pomoči, ki ga je v času pandemije ubralo mnogo držav, to je finančna pomoč prizadetim gospodarskim sektorjem; sploh majhnim podjetjem, turizmu itd. (Evropska komisija, 2020)

Splošneje rečeno, strategija državnega poseganja v delovanje trga je smiselna, ko je internalizacija eksternalij nujna in ko ni prostora za fleksibilnost preference, kot je bilo npr. v primeru eksterminacije bolezni črnih koz v prejšnjem stoletju in danes v primeru pandemije COVID-19. Dokler bolezen ni povsod po svetu izkoreninjena, ni nihče varen, zato mora država, kot je morala v preteklih pandemijah, strogo regulirati družbene interakcije. Splošno napotilo, ki bi ga lahko tako izpeljali, je, da je državno usmerjanje proizvodnje ustrezna strategija, prvič, ko je rešitev za problem dobro znana (tj. če država dobro ve, kaj je treba narediti, in druge rešitve niso bolj učinkovite), in drugič, ko rešitev problema zahteva visoko stopnjo družbenega sodelovanja oz. upoštevanja pravil (Cowen in Tabarrok, 2015).

Kdaj državni intervencionizem ni uspešen?

Zaradi očitnih tržnih neuspehov in nepravičnih izidov se (vsaj na levisi) pogosto verjame, da če obstaja družbeni problem, kot je pandemija, ki je velik, pomemben in ga je potrebno čim hitreje rešiti, potem je dolžnost države, da poseže v delovanje trgov in problem reši; in verjame se, da ga bo država rešila enoznačno uspešno (Tucker, 2020). Vendar pa tudi delovanje političnih akterjev (politikov, državnikov

in birokratov) pestijo nekateri podobni problemi kot delovanje ekonomskih akterjev. Le-ti politike pogosto vodijo do neučinkovite alokacije virov, kar vodi v t.i. državni neuspeh (Weimer in Vining, 2004). Tako se pogosto soočamo celo z dvema neugodnima izidoma, tržimi in državnimi izidi, ki so nepravični, neučinkoviti ali oboje. Glavna potencialna težava državnega poseganja v proizvodnjo je, da je država pogosto neučinkovita pri doseganju lastnih ciljev (Mitchell in Simmons, 1994). Državne intervencije, kot so subvencije, tarife, kvote in druge tržne regulacije pogosto niso usmerjene v izboljševanje materialnega položaja in izobraženosti revnih in drugače deprivilegiranih članov družbe, pač pa so priročno orodje v rokah lobistov, birokratov in državnikov, ki finančne vire usmerjajo v tiste gospodarske sektorje, od katerih bodo imeli največjo korist le redki. Tako kot velja v primeru tržnih neuspehov, je glavni razlog državnega neuspeha prav tako neustrezna struktura spodbud, s katerimi se soočajo politiki in birokrati, oz. enostavneje rečeno: slabi incentivi, ki spodbujajo okoriščanje peščice najmočnejših (prav tam: 11). Skladno s tem, kar smo orisali zgoraj, je slab incentiv tisti, ki ne uskladi sebičnega interesa posameznikov s splošnim družbenim interesom.

Ker so birokrati v politiki, tako kot podjetniki v ekonomiji, akterji, ki jih motivira predvsem samozanimanje, bodo v okoliščinah, v katerih niso dovolj nadzorovani ali kaznovani za koruptivno delovanje, posegali po koruptivnosti (prav tam). To pomeni, da bodo običajno iskali načine, kako pridobiti čim več koristnih informacij, se izogniti obdavčitvi, ter se na druge načine truditi obdržati ali si povečati družbeni status in dohodek. Drugače rečeno, zdi se smiselno predpostavljati, da ljudje uporabljajo državo tako, kot vse druge družbene institucije – za namen ohranjanja in povečevanja lastne (materialne) blaginje. To dosežejo tako, da se povežejo v koalicije, v katerih zahtevajo čim več privatnih koristi zase, stroške rentništva pa razpršijo med vse člane skupine. Problem je, da vsak, ki postane član take koalicije, zahteva koristi zase in tekmuje z drugimi za čim več vpliva in minimiziranje lastnih stroškov.

Kot povzemata Mitchell in Simmons (1994), je skoraj nemogoče natančno ugotoviti, kdo vse so plačniki in prejemniki, ker obstaja toliko posrednih, sekundarnih koristi in prejemnikov. Na splošno pa lahko sklepamo, da gre običajno največ koristi tistim, ki so najbolje organizirani in imajo zato največ moči: npr. najbolje organizirani člani srednjega razreda ter birokrati in drugi državni uradniki. Take interesne skupine imajo največ političnih prednosti, kot so dobra organiziranost, finančni viri, obsežna volilna baza in šibkejši nasprotniki. Problem pri tem je, da so najrevnejši in najbolj deprivilegirani (stari, mentalno in fizično bolni, samohranilke itd.) običajno tudi najmanj organizirani. Tako lahko pričakujemo, da bo del socialne pomoči zajet in razdeljen med tiste, ki socialne pomoči sicer ne potrebujejo in do nje niso upravičeni.

Kako je orisani pojav povezan s trenutnimi razmerami? Nedavno smo bili priča tipičnemu primeru vladnega neuspeha v primeru slovenskega državnega soočanja s COVID-19. Ko se je marca 2020 naročilo ventilatorje in drugo zaščitno opremo, v imenu zagotavljanja čim večje pripravljenosti bolnišničnih intenzivnih oddelkov na porast obolelih z virusom, se je kmalu odkrilo celo vrsto nepravilnosti pri teh državnih nakupih. Primer, ki je bil deležen daleč največje medijske pozornosti, je bilo naročilo ventilatorjev, neprimernih za to, za kar se jih je naročilo (tj. za predihavanje bolnikov, ki potrebujejo nadzorovano predihavanje zaradi COVID-19), in sicer po bistveno višji ceni od tržne, zaradi česar so strokovni sodelavci večkrat izrazili presenečenje nad odločitvijo države, da nakupi te ventilatorje. Natančneje, »posnetki pogovorov so razkrili, da je minister zahteval plačilo 100-odstotnega avansa, še preden je bila dana bančna garancija za izpeljavo posla« ter na zahtevo ministra od uslužbencev zavoda zahteva, »naj podjetju Geneplanet vnaprej nakažejo osem milijonov evrov« (Svet 24, 2020).

Eden od možnih razlogov za to je, da so se tako obtoženi politiki na eni strani kot podjetje, pri katerem so naročili opremo, lahko prek tega preplačanega posla okoristili z davkoplačevalskim denarjem in računali na to, da nepravilnosti ne bodo odkrite. Splošneje: politiki pogosto naredijo uslugo podjetnikom, tako, da odkupijo njihovo manj primerno opremo (in to po višjih cenah kot običajno), vplivi podjetniki pa v zameno za to ponudijo podporo v prihodnjih političnih kampanjah, položaje v svojih podjetjih ali celo delni prenos dobička politikom.

Ena oblika državnega neuspeha je torej, da izid delovanja državnikov ni pareto učinkovit in koristi prvenstveno politični in ekonomski eliti. Druga oblika je, da so politiki preprosto nekompetentni akterji, ne (le) koruptivni, saj se ne soočajo z zadostnimi incentivi, ki bi jih spodbujali, da bi delovali bolj preudarno. Za razliko od trga, kjer, ko ta proizvede podoptimalen proizvod, upade povpraševanje po njem, politikov ni možno enako hitro in učinkovito zamenjati. Pomembno je, da politiki čim bolj poskrbijo za interes volivcev tik pred volitvami, vse do takrat pa ne, saj imajo volivci skrajšana časovna obzorja (Mitchell in Simons, 1994).

Zaključek

Formula političnega uspeha, tj. razpršiti stroške na druge in skoncentrirati čim več koristi v rokah tistih, ki že imajo največ politične in ekonomske moči, je glavna lastnost tako tržnih kot državnih neuspehov (Cowen in Tabarrok, 2015; Mitchell in Simmons, 1994). Slabe politične institucije tako pogosto vodijo v slabše ekonomske rezultate, kjer se vplivni ljudje borijo za to, kako razdeliti skupno družbeno bogastvo namesto, kako ga povečati in razdeliti tako, da bo vsak dobil več. Ko so stroški razpršeni, koristi pa skoncentrirane, so viri zapravljeni na projektih z nizkimi koristmi in ogromnimi stroški. Tako se sprejema politike, ki so sicer slabe za družbo (tj. kolektivni interes), ampak dobre za neko interesno skupino. Večja kot

je interesna skupina, manjše so koristi za posameznika in večji stroški, zato se računica na neki točki ne izide, skupine pa se morajo ohraniti čim manjše (oz. ravno dovolj velike, da imajo dovolj moči). Zato je neupravičena tako vera v to, da bodo trgi enoznačno rešili vse družbene probleme, kot tudi prepričanje, da bo država vselej enoznačno popravila tržne neuspehe zaradi uvidov teorije javne izbire.

Vendar prav tako ni smiselno zaključiti, da samo zato, ker je država lahko neuspešna, tudi vedno bo in ne bo nikoli mogla nasloviti tržnih neuspešnosti ali nepravilnosti, kot radi izpostavljajo libertarno usmerjeni ekonomisti (npr. Tucker, 2020). Samo zato, ker je teoretično možno, da državni intervencionizem povzroči več škode kot koristi, ne pomeni, da se bo to vedno zgodilo. Posledično ne drži, da država ne bi smela imeti moči posegati v družbene probleme, saj je običajno neučinkovita (prav tam). Neredko – npr. v času pandemije – je ravno državno usmerjanje gospodarstva in določanje novih pravil družbenih interakcij nujno ne le za uspešno delovanje gospodarstva, pač pa predvsem dobrobit tistih, za katere trg sam po sebi ne poskrbi. Nasloviti je treba torej oba problema, tako tržne kot državne neuspehe, in ustvariti institucije, ki ustvarjajo takšne incentive, da je tako za podjetnike kot politike čim bolj stroškovno in tako manj verjetno koruptivno delovanje, in ki spodbujajo delovanje v prid javnemu interesu, tudi če so konkretni politiki in podjetniki sebični oziroma samozainteresirani.

- REFERENCE Arrow, K. J. (1969). The organization of economic activity: issues pertinent to the choice of market versus nonmarket allocation. *The analysis and evaluation of public expenditure: the PPB system*, 1, 59–73.
- Carlsson-Szlezak, P., Reeves, M. in Swartz, P. (2020). What coronavirus could mean for the global economy. *Harvard Business Review*, 3.
- Cowen, T. In Tabarrok, A. (2015). *Modern principles of economics*. Macmillan International Higher Education.
- Durlauf, S. N., & Blume, L. (Eds.). (2008). *The new Palgrave dictionary of economics* (Vol. 2). London, UK: Palgrave Macmillan.
- Evropska komisija (2020). Dostopno prek: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/jobs-and-economy-during-coronavirus-pandemic_en, 26.7.2020.
- Gospodarska zbornica Slovenije (2020). Dostopno prek: <https://www.gzs.si/koronavirus/vsebina/Delovna-zakonodaja/Karantena-in-vi%C5%A1ja-sila>, 26.7.
- Kitson, M., Martin, R., & Wilkinson, F. (2000). Labour markets, social justice and economic efficiency. *Cambridge Journal of Economics*, 24(6), 631–641.
- Krugman, P., Wells, R. (2006). *Economics*. New York: Worth Publishers.
- Mitchell, W. C. in Simmons, R. T. (1994). *Beyond politics*. Boulder, CO: Westview.
- Osterholm, M. T. In Olshaker, M. (2020). Chronicle of a Pandemic Foretold: Learning From the COVID-19 Failure—Before the Next Outbreak Arrives. *Foreign Affairs*, 99(4): 10–26.
- Piketty, T. (2015). *The economics of inequality*. Harvard University Press.
- Simon, H. A. (1993). Altruism and economics. *The American Economic Review*, 83(2), 156–161.
- Stiglitz, J. E. (1981). The allocation role of the stock market: Pareto optimality and competition. *The Journal of Finance*, 36(2), 235–251.
- Svet 24 (2020). Dostopno prek: <https://novice.svet24.si/clanek/novice/crna-kronika/5efad2caa4boe/hisne-preiskave-zaradi-nabave-ventilatorjev-med-osumljeni-tudi-zdravko-pocivalsek>, 26.7.2020.
- Torales, J., O'Higgins, M., Castaldelli-Maia, J. M., in Ventriglio, A. (2020). The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. *International Journal of Social Psychiatry*.
- Tucker, J. (2020). Must Government Save Us from the Coronavirus? Dostopno prek: <https://www.aier.org/article/must-government-save-us-from-the-coronavirus/>, 23.7.2020.
- Weimer, D. L. in Vining, A. R. (2017). *Policy analysis: Concepts and practice*. Taylor & Francis.

Nana Čemas, Nastja Rožej

‘KORONA ŠOK’ ALI LE PRAVI OBRAZ POLITIČNE NARAVE?

Nevidne posledice koronakrize in z njo povezan politični diskurz na socialnih omrežjih

Opomba: Prispevek je bil dokončan avgusta 2020, zato se v njem ne dotikava jesenskega vala epidemije in od takrat naprej sprejetih ukrepov, kot je npr. uvedba policijske ure

Uvod

Lahko bi rekli, da se v času krize – naj bo ta gospodarska, politična ali naravno dana – pokaže pravi obraz človekove narave in družbe. Ravno zato je še toliko pomembneje govoriti o uporabljenem diskurzu in o namenu, s katerim se ta uporablja v času krize, kot je sedaj »kronakriza«. V nepredvidljivem času se je v Sloveniji od meseca marca do maja 2020 spremenilo marsikaj: od razglasitve epidemije, ustavitve javnega življenja, zamenjave vlade, prepovedi prehajanja med državami in celo med občinami do uvedbe nošenja mask – vse to je postala naša nova realnost. Pri vseh spremembah, ki so se zgodile v zadnjih mesecih, je pomembno, kako med seboj komunicirajo različne osebe, državljani, politične stranke, koalicija in opozicija ter posamezni politični akterji, saj je sedaj najpomembnejši in skupni cilj boj proti koronavirusu. Vse sprejete odločitve so namreč zelo pomembne tako za zadovoljstvo vseh prebivalcev Slovenije in ohranitev demokratičnih načel kot tudi za ohranjanje kolikor je možno nespremenjenega javnega življenja in dela ter slovenskega gospodarstva.

V odsevu na prvi vrh epidemije koronavirusa v Sloveniji naju je k raziskovanju pritegnil način komunikacije in sam diskurz ključnih političnih akterjev, ki pa je tekom celotnega obdobja v splošni javnosti vzbudil nemire in odzive v kontekstu primernosti in namembnosti političnih izjav. *Kronakriza* je še posebej izpostavila pomen komunikacije na socialnih omrežjih, saj primeren in produktiven dialog med političnimi strankami in osebami igra pomembno vlogo pri doseganju skupnih ciljev – zadovoljstva državljanov in državljanek in uspešnega boja proti z virusom sproženi krizi, tako zdravstveni kot tudi socialni in gospodarski. Za to tematiko sva se odločili, ker se nama zdi za možnost napredovanja v boljšo demokratično družbo ključnega pomena iskanje skupnih točk, prepričanj in ideologij, ne pa izkoriščanje krize za družbeno nazadovanje. S primernim, pravim in dobrim diskurzom lahko obdobje koronakrize izkoristimo v prid napredovanju in pozitivnim spremembam.

V tem duhu meniva tudi, da bi kriza morala sprožiti odzive solidarnosti, spodbude, inkluzivnosti in sprejemanja, ne pa ksenofobije, kazanja s prstom na krivca za nastalo situacijo in omejevanja svobode govora.

V najinem prispevku se prepletajo štiri glavne teme, ki jih razloživa na dejanskih primerih:

- ‘rivalstvo’ med opozicijo in koalicijo, pri čemer je glavni motiv izpostavljanje napak in pomanjkljivosti nasprotne stranke;
- diskurz politikov v okviru javnega nastopa v oddaji Tarča (30. 4. 2020);
- diskurz politikov na socialnih omrežjih Twitter in Facebook znotraj omenjenega rivalstva;
- poskusi vlade Janeza Janše za postopno možno okrnitev demokracije, med drugim tudi s skorajšno uvedbo 37.a člena. To raziskujeva na podlagi knjige *Doktrina šoka: razmah uničevalnega kapitalizma* avtorice Naomi Klein (v slovenščino prevedeno leta 2009).

Pomen političnega diskurza pri soočanju s kronakrizo in njeno možno izkoriščanje v namen zasebnih interesov

Na prvih straneh knjige *Doktrina šoka: razmah uničevalnega kapitalizma* avtorice Naomi Klein se srečamo z znanim citatom ekonomista Milтона Friedmana, v katerem je razkril osrednji pristop sodobnega kapitalizma, pri katerem lahko »samo kriza – dejanska ali dozdevna – ustvari resnične spremembe«, to pa je tisto, kar avtorica razume kot doktrino šoka (Klein, 2009: 14). Friedman je imel v mislih gospodarsko krizo, v odzivu na katero voditelji gospodarske odločitve sprejemajo prosto in ne več na podlagi nasprotujočih si interesov med delavci in lastniki – krize naj bi tako bile »območje, prosto demokracije« (Klein, 2009: 142). Ob navalu ducatih sprememb hkrati naj bi ljudje otopeli in ob tem izgubili sposobnost razvoja odziva na dogajanje (prav tam: 149). V svoji knjigi avtorica razvije tudi pojem ‘kapitalizem uničenja’. Gre za kapitalizem, ki pooseblja organizirane napade na javno sfero kot samoumevni naslednji korak po katastrofalnih dogodkih – ta na krize ne gleda kot na takšne, temveč jih vidi kot tržne priložnosti (prav tam: 14).

Tudi slovenski ekonomist Jože P. Damijan je na svojem blogu zapisal, da bo virusu uspelo to, kar ni uspelo ‘veliki finančni krizi’ leta 2008: prišlo bo do novega, drugačnega kapitalizma, vendar pa tega prehoda, ki ga imenuje »prehod v novo normalnost«, zaradi njegove postopnosti nihče ne bo opazil (Damijan, 2020). Jože P. Damijan s svojim razmišljanjem nakaže na to, da bo zaradi koronavirusa prišlo do drastičnih sprememb, kar spominja na tezo Naomi Klein, ki nas v svoji knjigi opozori na nevarnosti izkoriščanja krize s strani ‘lutkarjev’. S podobno tematiko političnega izkoriščanja krize so se ukvarjali tudi Arjen Boin, Paul ‘t Hart in Allan McConnell.

Obdobja krize naj bi namreč privedla do rivalstva med okvirji ter nasprotnimi okvirji situacije, ki se navezujejo na naravo, intenzivnost, vzroke krize, prenašanje odgovornosti za njen pojav in/ali razvoj ter na njene možne vplive na prihodnost (Boin, 't Hart in McConell, 2009: 82). Na slovenskem političnem podiju je k še toliko bolj razplamteli situaciji med koalicijo in opozicijo pripomogla tudi menjava vlade po odstopu prejšnjega predsednika vlade Marjana Šarca, ki ga je nadomestil Janez Janša. Čas uradne menjave je skorajda sovpadal z razglasitvijo epidemije in kaj kmalu so se začele pojavljati primerjave med ukrepanji obeh vlad. Po Boinu, 't Hartu in McConellu kakršnekoli motnje v družbeni rutini sočasno predstavljajo prost politični prostor za akterje tako znotraj kot tudi izven vlade; ti lahko družbene problematike na novo zastavijo, postanejo predlagatelji političnih inovacij in reform, pridobivajo na popularnosti ter obenem 'napadejo' svoje nasprotnike (Boin, 't Hart in McConell, 2009: 82). Spomnimo se na obdobje razglasitve epidemije in skorajda sočasno menjavo vlade – predhodna vlada Marjana Šarca je bila še pred uradno menjavo s strani takratne koalicije deležna mnogih očitkov glede prepoznega ukrepanja za zajezitev širjenja virusa.

Pomislimo na splošno vzdušje v Sloveniji v obdobju od marca 2020 naprej: pričakovanje prvega primera je tiho tlelo že od razplamtele situacije v sosednji Italiji in kaj kmalu je dejstvo, da se bo virus razširil tudi pri nas, postalo splošno sprejeto. Ob povečanju števila primerov okužb in posledično vse strožjih ukrepov njihovega zmanjševanja se je zdravstveni krizi pridružila socialna in med ljudmi se je začelo širiti stanje šoka. Medtem ko sta obe krizi ustvarjali nove družbene probleme, pa sta razkrili tudi mnoge predhodne, kot je na primer številčno pomanjkanje kadra v domovih za starejše.

Sočasno so se tudi na političnem podiju dogajale mnoge spremembe – nekatere bolj, nekatere manj povezane z divjajočo zdravstveno krizo. Odzivi nanje so se kaj kmalu začeli kopičiti in tako so tudi socialna omrežja, pretežno Twitter in Facebook, postala podij argumentiranja ter mnogokrat tudi besednih bojev znotraj in izven politike – primer tega je zgoraj omenjena menjava vlade.

Korenite spremembe v načinu življenja in dela, ki so se zgodile po razglasitvi epidemije, 12. 3. 2020, so povzročile tudi šok in nezadovoljstvo ljudstva z nekaterimi ukrepi vlade. Pri tem je pomemben vidik diskurz, ki so ga politične stranke in mediji uporabljali v času, ko je bila razglašena tudi ustavitev javnega življenja. Brez dvoma je bil prisoten strah za prihodnost Slovenije pred izgubo službe, predvsem pa strah pred neupoštevanjem želj ljudstva in načel demokracije. S strahom je tako brez dvoma povezan način diskurza, ki se je uporabljal. V tem delu bova primerjali določene politične stranke in posamezne politične osebe pri njihovem uporabljenem govoru na socialnih omrežjih. V tem času je bila najbolj uporabljana aplikacija Twitter.

Tudi tam so potekali različni ideološki in besedni spori, izrečene so bile neprimerne besede in začel se je online boj med različnimi političnimi strankami in načeli, za katera se te zavzemajo. Zanimiv je način uporabe socialnih omrežij kot sta Twitter in Facebook, saj se zdi, da sta ti platformi postali najpomembnejši prostor izražanja lastnih prepričanj. Pozornost je bila naenkrat usmerjena v tvite različnih političnih akterjev in ne več v njihove uradne izjave, ki so objavljene v časopisih, na radiu ali televiziji. Zdi se, da je Twitter postal nov ali poglavitni vir legitimnih informacij, ki jih objavljajo politične osebe; nov in prevladujoč način komuniciranja, ki pa je lahko ravno zaradi čustvene narave odzivov, komentarjev, objav, retvitov in umanjkanja cenzure vprašljiv. Tukaj je ključno vprašanje pomembnosti in namembnosti določenega uporabljenega diskurza ter njegovega vpliva na širše ljudstvo. O tem v svojem delu *Politično komuniciranje in prepričevanje* piše France Vreg. Zanimiva je primerjava med uporabljenim diskurzom določenih političnih strank glede na njihovo vrednostno hierarhično opredelitev v političnem sistemu, ki jo omenja tudi Vreg – primer tega je nasprotovanje koalicije in opozicije ter primerjava med argumentirani in neargumentiranimi izjavami.

France Vreg razloži pomembnost jezika kot človeške posebnosti in dejstvo, da je jezik temeljna prvina simbolične interakcije. Jezika si namreč ne moremo predstavljati brez uporabnika. Ko dve osebi stopita skupaj v komunikacijski odnos s pomočjo jezikovnega sporočila, izmenjujeta vlogi komunikatorja in recipienta. Oba sta člana določene socialne skupine, družbenega sistema, različnih okolij, a želita doseči nek sporazum na ravni predmeta in na ravni intersubjektivnosti. Tukaj je pomembno razumevanje idiomov in diskurzov. Idiomi so besedne zveze, značilne za določen jezik, ki opredeljujejo posamezne vloge. Značilni so za posamezne tipe komuniciranja, dejansko gre za diskurze. Zato lahko govorimo o hierarhiji, ki se reproducira v odnosih, vzpostavljajočih se med idiomi javnega komuniciranja. Močnejše komunikacijske skupnosti in njihovi diskurzi intenzivnejše sodelujejo v javnosti in pri oblikovanju jezika javnega komuniciranja (Vreg, 2000).

Tukaj se lahko navežemo na politični diskurz, ki ga bova tudi problematizirali; posvetili se bova analizi političnega diskurza na socialnih omrežjih od razglasitve epidemije naprej.

Politični diskurz je komuniciranje javnih sporočil. Izraža pripadnost politični skupini in razpoznavanju političnih govorcev v odnosu do drugih socialnih skupin. Tisti, ki ga uporablja politična skupina na oblasti, je v vrednostni hierarhiji pogosto visoko umeščen. Diferenciran je glede na različne interesne skupine, ki se pojavljajo v politiki, zato so jezikovne razlike med njihovimi izjavami lahko večje (Vreg, 2000). Primer tega je diskurz stranke na oblasti proti sindikatom ali proti opoziciji.

Politično komuniciranje in prepričevanje v okoliščini javnega soočenja na primeru oddaje Tarča

Politike in demosa (ljudstva) – ko govorimo o politični ureditvi, ki ji pravimo demokracija – ne loči le jezik, ampak tudi vedenjski obrazci, socialni status, pričakovanja, interesi, vrednote in življenjski cilji. Tukaj moramo razumeti, kaj politično komuniciranje je – govorimo o komuniciranju politike s širšo, občo javnostjo, katere komunikacija vsebuje preprost, nestrokovni ali neznanstveni jezik in razmišlja na intersubjektivni ravni ter predstavlja interese javnosti, ne pa partikularne ali strankarske. Zato govor politikov, kot pravi večšina retorike, o kateri piše že Aristotel, nanj pa se navezuje Vreg, ne sme biti predavanje; govornik se mora izražati jasno, tako da bodo stavki razumljivi sprejemalcu. Govor mora biti vsebinski, prepričljiv in poln navdihov. Skladen mora biti tudi z značajem in osebnostjo politika. Določena izjava političnega akterja mora izpasti verodostojno, prepričljivo, resnicoljubno in iskreno, četudi se to popolnoma razlikuje od navadnega govora istega politika. Prav tako mora izražati voljo, da bo poslušalec verjel njegovi izjavi in mu tudi zaupal. Ponuditi mora prepričljive razloge in argumente, ki utemeljujejo njegovo zahtevo po veljavnosti izjave (Vreg, 2000).

V tem delu se bova ukvarjali z odstopanjem ministra Zdravka Počivalška od Aristotlovega dobrega diskurza, kot ga povzame Vreg (2000).

S tem se povezuje tudi pomembnost samega imidža politika na televiziji, kjer je v vlogi govorca. Imeti mora umirjen, samozavesten pristop, prijazen nasmeh, sprejemljive kretnje in privlačno mimiko. Vse to vpliva na možno manipuliranje in oblikovanje strukture moči, ko politična oseba predstavlja argumente za svoj prav, se upira določenim obtožbam ali kaj pojasnjuje (Vreg, 2000).

Politični diskurz pogosto izgublja zvezo s stvarnostjo, ker govorci z evforično retoriko in ideološko argumentacijo oblikujejo popolnoma drugo podobo stvarnosti. Ta govor je večkrat poln politične in strokovne argumentacije, ki je pretirana, spremenjena, preoblikovana, politiki pa navadno ne govorijo z jezikom preprostih ljudi in tako diskurz tudi ne odpira možnosti, da bi se med javnostjo in neko politično stranko vzpostavil dialog ter da bi se posledično spodbudilo politično participacijo (Vreg 2000).

Samo držo političnega akterja je zanimivo opazovati v okoliščinah javnega soočanja, kot je na primer bila aprilaska oddaja Tarče. V njej je minister Počivalšek zavzemal najmanj dve vlogi: vlogo zagovornika in utemeljitelja svojih odločitev tekom nabave zaščitne opreme, kar analizirava v nadaljevanju. 23. 4. 2020 se je na programu RTV Slovenija 1 v večernih urah predvajala oddaja Tarča, v kateri so bili razkrite nepravilnosti v povezavi z naročanjem in nakupom zaščitne opreme, ki jih je kot

prvi razgalil pravnik Ivan Gale, zaposlen na Zavodu za blagovne rezerve. Teden dni za tem, 30. 4. 2020, je prvemu delu Tarče sledil še drugi, v katerem so prvič sodelovali glavni politični akterji, vpleteni v celotno dogajanje: Matej Tonin, Jelka Godec in Zdravko Počivalšek, osrednji akter v celotni zgodbi in tudi eden glavnih sogovornikov tekom celotne oddaje. Izbor omenjene oddaje temelji na odmevnosti samega diskurza nastopajočih in tematikah, ki so se v oddaji naslavljale. Ob spremljanju Počivalškove komunikacije in diskurza v oddaji je mogoče zaslediti ponavljanje treh glavnih motivov govora: pritisk na čustva z namenom dramatizacije situacije, poudarjanje ministrske funkcije kot avtoritativne figure ter diskreditacija stroke oz. natančnejše zdravnika dr. Riharda Knaflja. Tu hitro opazimo ustaljene retorične figure, ki jih omenja Vreg: evforično retoriko, preoblikovanje dejanske realnosti dogajanja (napovedovanje možnega italijanskega scenarija), opiranje na moralni aspekt reševanja neki problemov in ideološko argumentacijo, s katero se oblikuje popolnoma druga, nova stvarnost, ki se potem predstavlja kot edina pravilna in mogoča.

Prva dva motiva govora je mogoče zaslediti že v Počivalškovem odzivu na predvajani videoposnetek na začetku oddaje, ki prikazuje ozadje naročil zaščitne opreme:

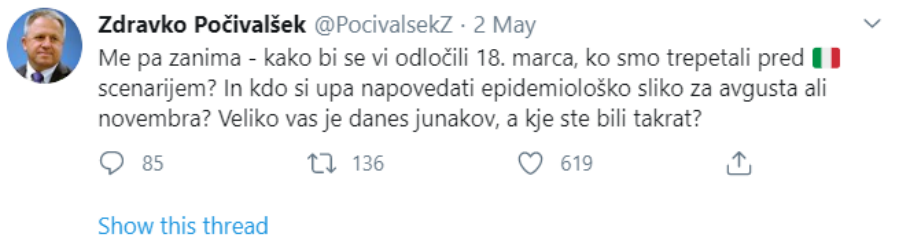
»Govorimo o kriznem obdobju trinajstega tretjega, desetega četrtega, ko so ljudje umirali, ventilatorjev ni bilo in nisem kot minister mogel dopustiti, da bi zdravnike spravili v situacijo, ko se morajo odločati med življenjem in smrtjo /.../ Moja naloga je bila, kot ministra, zagotoviti zaščitno opremo in sem vedno interveniral – samo edino zato, da smo to opremo dobavili.« (Zdravko Počivalšek, 30. 4. 2020)

Pred javnostjo se morajo politična dejanja izkazati kot zakonita, temelječa na zakonih, ki jih javno mnenje priznava kot splošne in razumljive (Vreg 2000). Zato večkratno ponavljanje ministra Počivalška o reševanju življenj, delu noč in dan v stresnih okoliščinah, ko se je reševalo življenja in podobno, deluje zavajajoče.

Tak način političnega diskurza z javnostjo kot v oddaji Tarča, lahko po Vregu deluje navidezno uspešno in legitimno ravno zaradi ne nujnosti popolnega skladanja političnih dejanj s pravom in moralo, ampak le toliko, kot so njihove maksime sposobne publicitete (Vreg, 2000).

Omemba smrti in pomanjkanja ključne opreme za pomoč obolelim s težjo obliko bolezni Covid-19 pripomore k dramatizaciji dogajanja v obdobju od marca do aprila 2020, ko se je Slovenija soočala z začetkom prvega vala epidemije, hkrati pa pripomore tudi k povečanemu čustvenemu vplivu na gledalce. Na splošno je prevladovala težnja po preprečevanju t. i. 'italijanskega scenarija', do katerega v Sloveniji v tistem obdobju sploh ni prišlo – četudi je minister Počivalšek s svojim opisom stremel k ponazoritvi ravno tega.

Če se pri tem opremo na Thomasov teorem, ki ga uporabijo tudi Boin, 't Hart in McConnell, ki pravi, da družbena percepcija dogodka vpliva na njegov vpliv na politike (Boin, 't Hart in McConnell, 2009: 83), bi lahko rekli, da je minister Počivalšek na ta način gledalcem oddaje želel predstaviti obdobje prvega vrha epidemije v Sloveniji kot izredno kriznega obdobja. Percepcija obdobja kot takšnega s strani državljanov bi lahko imela 'olajševalni' vpliv na afero, ki se je razkrivala tekom oddaje. Vanjo vključeni politični akterji bi na ta način zavzeli figuro 'rešitelja', posledično pa bi v družbi zavzeli pozitivno vlogo. Minister je 'italijanski scenarij' omenjal tudi v svojih Twitter objavah (Slika 1)¹.

Slika 1

Strah pred italijanskim scenarijem je sicer res vladal po celotni državi, tako pri vodilnih kot med državljani samimi, vendar pa njegovo večkratno pretirano ponavljanje znotraj obravnavanega konteksta izgubi verodostojnost. Omenjanje umiranja in reševanja življenj se v njegovem diskurzu tekom oddaje večkrat ponavlja večinoma v odzivu na izpostavljene nepravilnosti pri nabavi zaščitne opreme. Ali gre le za naključje ali pa za nameren poskus odvratanja pozornosti od srčike problema na samohvalo rešitve situacije, do katere v Sloveniji takrat pravzaprav ni prišlo – odločanja med življenjem in smrtjo? Če gre za slednje, gre za primer slabega javnega diskurza, ki ga pravnik dr. Matej Avbelj utemeljuje na predpostavki stvaritve z namenom doseganja cilja in ne z namenom prikaza resnice, resnicoljubnosti (Avbelj, 2001). V tem primeru bi bil ministrov cilj prikaz ustrezne rešitve neobstoječe situacije. Ob tem je poskušal zavzeti vlogo na morali utemeljenega odločevalca, medtem ko je sočasno računal na zaradi šoka otopljenosti ljudi, ki se, če sledimo Kleinovi, zaradi slednjega ne bi bili sposobni ustrezno odzvati in situacije kritično presoditi (Klein, 2009: 149).

V istem odzivu lahko opazimo tudi drugi motiv govora, to je poudarjanje ministrske funkcije (npr.: »Jaz kot minister«). Znotraj nje je predstavljena tudi naloga zagotovitve zaščitne opreme, le da je prikazana izključno kot naloga enega akterja, to je ministra samega.

V argumentaciji z ministrom Zdravkom Počivalškom se je velikokrat znašel tudi dr. Rihard Knafelj, eden izmed treh slovenskih zdravnikov, ki so sestavljali strokovno skupino za izbiro ventilatorjev. Počivalšek je njegove argumente velikokrat zavrnil na predpostavki, da je le-ta povezan s trenutno opozicijsko stranko LMS pod vodstvom Marjana Šarca:

»Ne, to ne drži, on je svetovalc LMS-j za zdravstvene zadeve, bil je kandidat za zdravstvenega ministra, njega vprašajte po motivih, zakaj govori tako. /.../ Stroka ni eden zdravnik ampak jih je več. Jaz mislim, da v Sloveniji ni samo en zdravnik, sploh pa ne strankarski.« (Zdravko Počivalšek, 30. 4. 2020)

Smiselno se je vprašati, kaj je minister Počivalšek s temi argumenti poskušal doseči. Diskreditacija dr. Knafelja kot »strankarskega« zdravnika vodi do predpostavke, da je njegovo profesionalno delovanje narekovano s strani političnih interesov in ne s strani interesa zaščite zdravja slovenskih državljanov in državljanek, medtem ko je sebe nasprotno prikazoval kot akterja, ki je s svojim delovanjem vedno stremel le k slednjemu.

Smiselno se zdi izpostaviti tudi izrečeno primerjavo ventilatorjev z »golfi in mercedesi«:

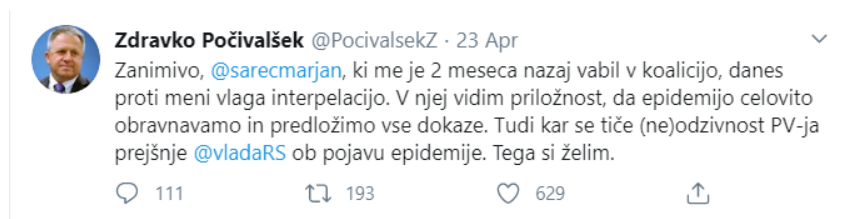
»Lejte, ta respirator je potrjen, so ga kupili, če bi delali po (nakaže na Galeta – op. a.) paragrafarjih, potem bi te respiratorje, ki so, oz. ne gre za respiratorje, gre za ventilatorje, tako kot sem že povedal, dobili za božič, mi pa smo golfe kupili v aprilu. To kar so pa nekateri strokovnjaki, o katerih govorite, pač želeli imeti mercedese, zaradi takih al' drugačnih razlogov je pa to druga stvar.« (Zdravko Počivalšek, 30. 4. 2020)

Gre za primerjavo, ki je že v svoji osnovi nesmiselna. Primerjava avtomobilov različnih rangov, ki se glede doseganja svojega cilja, tj. vožnje, razlikujejo le glede na subjektivne zahteve posameznika z ventilatorji, namenjenimi zdravljenju bolnikov z visoko nalezljivo boleznijo, je neprimerna. Tako imenovana domnevna »želja po mercedesih« je v tem kontekstu predstavljena kot plitka, četudi se govori o primernosti oz. neprimernosti aparatur, katerih kakovost in specifikacije igrajo bistveno pomembnejšo vlogo kot pri izbiri lastnega vozila.

Za primerjavo si pogledajmo še odzive ministra Počivalška na njegovih socialnih omrežjih, saj se ti nanašajo in povezujejo z analizirano oddajo – v njih namreč zavrača očitke, ki jih je bil deležen po razkritih informacijah v Tarči. Kot je bilo predstavljeno že v uvodnem delu prispevka, naj bi krize med drugim odprle prostor za različna uokvirjanja situacij, povezanih s krizo; med drugim tudi kar se tiče prelaganja odgovornosti za njihov pojav in/ali razvoj (Boin, 't Hart in McConnell, 2009: 82).

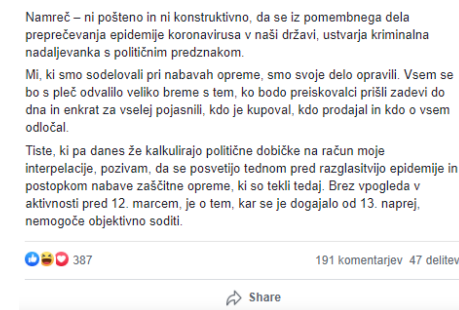
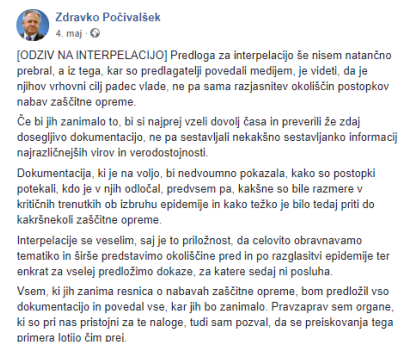
¹ Vse slike prispevkov so izjave politikov, objavljene na Twitterju ali Facebooku v letu 2020.

Zdravko Počivalšek je že na dan izida prve Tarče, povezane z nabavo zaščitne opreme ob napovedani interpelaciji s strani Marjana Šarca impliciral na njegovo »(ne)odzivnost« ob pojavu epidemije (Slika 2). Par dni za tem se je na svojem Facebook profilu v obsežnem zapisu, v katerem se domnevne interpelacije »veseli«, pozornost zopet preusmeril na delovanje prejšnje vlade, ki naj bi vplivalo tudi na samo kasnejšo nabavo zaščitne opreme s strani ključnih političnih akterjev, predstavljenih v Tarči (Sliki 3 in 4).

Slika 2

Tvit ali odziv v tem smislu razumeva kot subjektiven in osebni odgovor na določeno mnenje drugega pisca tvita, kar lahko pripelje do hitrega, takojšnjega odziva, ki je ravno zaradi narave odgovora lahko napisan v afektu.

Slika 3 in 4

Posebnost političnega diskurza na socialnih omrežjih

Vreg v svojem delu *Politično komuniciranje in prepričevanje* (2000) govori tudi o imidžu politika, ki pa se nanaša na reprezentacijo govornika, v našem primeru politika, nastopajočega na televiziji, ki je javni medij, zato so večšine obrazne mimike, rok in drže zelo pomembne, saj pripomorejo k ugledu govornika in verodostojnosti njegovih besed. Čisto nov, poseben tip imidža govornika pa izraža socialno omrežje Twitter. Tukaj gre za nekakšno specifično izkušnjo izjav govorcev, politikov. Na socialnem omrežju Twitter se zdi meja dobrega okusa, dobrega diskurza in primerčnosti izjav javne politične osebnosti prestopljena in lahko bi rekli brezmejna.

Tukaj je javni diskurz, ki ga ima govorec oz. v tem primeru pisec tvita, tudi osebni diskurz, saj za izražanje svojih stališč in mnenj ne potrebuje večšin drže, primerne mimike obraza in ustreznega načina govora, kot omenjeno zgoraj. Pri Twitter objavi gre tudi za takojšen odziv, ki je zato velikokrat napisan v afektu, saj avtor objave zapiše svoje stališče o temi, ki je aktualna in svoje mnenje navadno ne izrazi v političnem govoru, ampak govoru občega ljudstva ter si pogosto dovoli uporabo zmerljivk, žalitev in vulgarnih besed, ki jih drugače (na primer na televiziji) ne bi mogel uporabiti zaradi cenzure in načela primernosti. Zdi se, da takšne cenzure in meje dobrega okusa na Twitterju ni (ali ni vidna) ter da se to, česar govorec ne more prosto izraziti na televiziji, prenese na socialna omrežja (tudi na Facebook), kjer čustven aspekt vpelje še močnejše in bolj radikalno (primer tega so odgovori politikov na Twitter profil drugih znanih oseb, politikov, političnih strank).

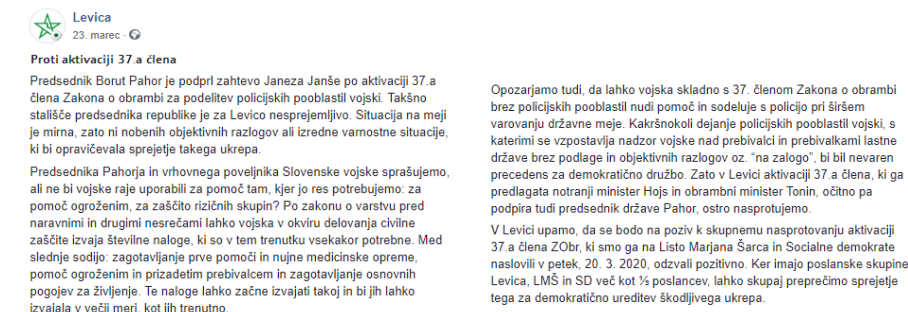
Slika 5

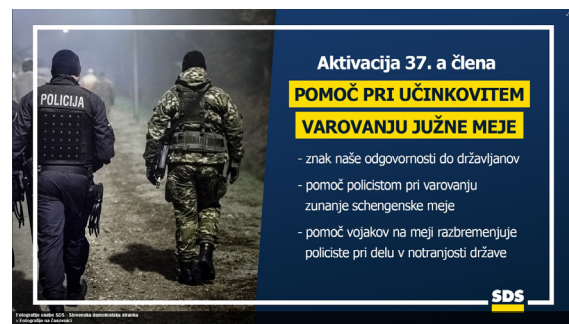
Slika 6

Zaradi večje dostopnosti do socialnih omrežij (Twitter in Facebook) pa ta niso nujno uporabljana le za prenapeto pisanje in/ali sovražni govor, temveč tudi odpirajo možnost lažjega in dostopnejšega izobraževanja ljudstva v povezavi z državnimi ureditvami. Po Vregu se diskurzi levih in desnih strank razlikujejo predvsem v načinu argumentacije in metodah prepričevanja (Vreg, 2000).

Za primer vzemimo stranko Levica, ki svoje odločitve na socialnih omrežjih argumentira praktično 'esejistično' (glej primer na Sliki 7 in 8), medtem ko koalicijski pripadniki tega skoraj nikoli ne nudijo. Zaradi najvišjega položaja stranke (ko govorimo o vrednostni hierarhiji), obstaja pričakovanje o resničnosti izjav brez potrebne argumentacije (primer na Sliki 9 in 10), nasprotno pa opozicijska stranka poskuša svojo legitimnost graditi na konkretnem utemeljevanju njihovih odločitev. Koalicija za razlago vzrokov sprejetja členov in zakonov ne uporablja obče razumljivega jezika; nasprotno opozicija (v tem primeru Levica) v njenih Facebook objavah bralce uči in razloži ozadje različnih strategij, pomena različnih členov in tudi njihove možne posledice. Sočasno se ljudstvu s takšnim načinom govora približa in jim razloži, na čem temeljijo njihove odločitve v povezavi s sprejetjem določenih ukrepov ali členov. Nasprotno koalicija (v tem primeru stranka SDS) na ta način svojih namer, pozivov ne utemeljuje, če pa jih, so te skope in neutemeljene.

Sliki 7 in 8

Sliki 9 in 10

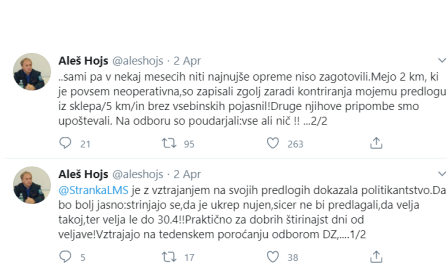
Izraba koronakrize za spremembo političnih ureditev z izgovorom branitve državljanov – poskus aktivacije 37. a člana

Kot omenjeno zgoraj, je lahko možna posledica koronakrize preoblikovanje demokratične ureditve države s partikularnimi interesi določene stranke, v našem primeru stranke desne koalicije. Vzpostavitev "vojaške države"² je bila predstavljena kot edina logična in smiselna rešitev ter odgovor na gospodarske in zdravstvene razmere v Sloveniji zaradi krize, ki jo je povzročil virus; govorimo o izvajanju namerne represije kot izgovora za rešitev Slovenije pred množičnimi okužbami z novim virusom. Pri tem je prišlo do utemeljevanja represivnega ukrepa na že predhodno uveljavljenem represivnem ukrepu; nadzorom policije nad državljani na mejah občin, pri čemer naj bi vojaška sila nadzirala ilegalne prehode čez južno mejo Slovenije. Zdi se, da je koalicija spodbujala ksenofobijo in iskanje krivca za prenos virusa v državo, na čemer pa je temeljila tudi domnevna potreba po povečanih kapacitetah vojske na meji ter policije v notranjosti; to pa že skoraj preveč spominja na poskus uvedbe policijske države in krčenje demokratičnih načel. Negativne konotacije o vseh možnih posledicah ilegalnih prehodov meje Slovenije so se namreč v času zdajšnje krize, torej zdravstvene, samo še povečale pod pretvezo, da bi lahko migranti, 'tujci' oz. 'Drugi' med državljani in državljankami Slovenije širjenje virusa le pospešili.

Že v začetku razglašene epidemije in nekaj dni po začetku delovanja nove vlade je notranji minister Aleš Hojs napovedal možnost aktivacije 37. a člana, s katerim bi bila vojska s policijskimi pooblastili poslana na varovanje južne meje. Omenjeni predlog je dvignil kar nekaj prahu, predvsem v nasprotujoči opoziciji, argumentacije za in proti pa so tako kot v institucijah potekale tudi na socialnih omrežjih.

Ko je od potencialne podpore aktivacije zaradi nesprejetja predlogov odstopila opozicijska stranka LMŠ, se je izgubila tudi potrebna številčna podpora za sprejetje predloga. Na to se je minister Hojs odzval na Twitterju (Slika 5), v katerem je poslance LMŠ-ja označil za bleferje in politikante – če pri slednjem izrazu sledimo SSKJ-ju, jih je označil za »nenačelne, koristoljubne politike« (Fran, 18. 7. 2020). Svojo oznako je dodatno pojasnil v drugem tvitu, v katerem je njihovo ne-podporo členu zaradi neupoštevanega predloga pojasnil izključno z namenom nasprotovanja samega ter obenem vključil tudi očitke pomanjkanja najnujnejše zaščitne opreme v času vlade Marjana Šarca (Slika 11). Zdi se, da je nasprotovanje predlogu izkoristil za izpostavitve pomanjkljivosti v delovanju stranke, s čimer je stremel k njihovi diskreditaciji in obenem izpodbijanju legitimnosti njihove odločitve – nekaj, kar naj bi bilo značilno za obdobja prekinitev običajne družbene rutine (Boin, 't Hart in McConell, 2009: 82). Obenem je na svojem Twitter profilu z grafično podobo posebej izpostavil stranke, ki sprejetju člana nasprotujejo (Slika 12).

² Termin "vojaška država" tukaj uporablja v smislu poskusov uveljavljanja ukrepov vlade, ki se za samo zdravstveno krizo ne zdijo neposredno legitimni in potrebni za rešitev koronakrize.

Slika 11

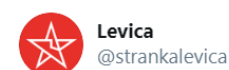
Slika 12

Glede na splošno atmosfero v obdobju razprav o primernosti člena lahko sklepamo, da gre za načrtno izpostavitve tistih, ki naj bi z nasprotovanjem členu nasprotovali tudi varovanju države, s tem pa se izpodbija njihova legitimnost v zavezi delovanja za dobro državljanov. Za primerjavo vzemimo odziv trenutnega ministra za obrambo, Mateja Tonina, na odločitev državnega zbora, ko ta aktivacije člena ni potrdil; zapisal je, da odločitev, četudi se z njo ne strinja, spoštuje (Slika 13). Gre za bolj umirjen in profesionalen odnos.

Slika 13

Na očitke ne-podpiranja člena se je opozicijska stranka Levica in njeni poslanci na Twitterju (in tudi Facebooku) večinoma odzivala z argumentacijo, da se soočamo z zdravstveno in ne vojaško krizo – v njihovih objavah se namreč večkrat pojavi stavek »smo sredi epidemije, ne invazije« (kot primer glej Sliko 14). Na oznake izdajalstva in poskuse odvzema legitimnosti opoziciji se je na Facebooku odzval tudi poslanec Levice Luka Mesec. V obširnem zapisu je predstavil svoje razumevanje ozadja namena člena in njegove nelegitimnosti (povezava do objave: <https://sl-si.facebook.com/mesec.luka/posts/2560456657576708>).

Smo. Sredi. Epidemije. Ne. Invazije.

9:00 AM · Apr 7, 2020 · TweetDeck

29 Retweets and comments 201 Likes

Slika 14

Primer poskusa aktivacije 37.a člena je tako skorajda tipičen primer konflikta med različnimi uokvirjanji situacije, do katerih pride v obdobju krize (Boin, 't Hart in McConnell, 2009: 82). V veliko primerih se namreč zgodi, da se politični odločevalci razlikujejo že znotraj same interpretacije dogodka ('t Hart, 1993: 40). Medtem ko je večina koalicije z Alešem Hojsom na čelu poskusila argumentirati sprejetje člena na predpostavki, da je zdravstvena kriza obenem tudi varnostna, ji je opozicija, pretežno stranka Levica, pri tem ostro nasprotovala. Opozarjala je na možnost izkoriščanja situacije za vzpostavitev pogojev za kasnejši strožji nadzor državljanov in, kot je zapisal poslanec Luka Mesec, »vzpostavitev nove normalnosti«, v kateri je poleg zasebnosti in svobode ogrožena tudi demokracija (povezava do objave: <https://sl-si.facebook.com/mesec.luka/posts/2560456657576708>).

Spomnimo, da naj bi motnje v družbeni rutini postale prostor za predlagatelje novih družbenih reform in inovacij (Boin, 't Hart in McConnell, 2009: 82). Četudi avtoritete same niso nujno braniteljice statusa quo, lahko sočasno priznavajo tako grožnje krize kot tudi možnosti njenega izkoriščanja za poglobljanje svojih ciljev, saj predhodne ureditve 'starega reda' izgubijo svojo legitimnost in s tem sprostijo prostor za pridobivanje naklonjenosti množic za nove ureditve ali izboljšave predhodne ('t Hart, 1993: 40). Če do epidemije koronavirusa ne bi prišlo, bi bil kakršenkoli predlog o aktivaciji 37.a člena brez potrebnih temeljnih razlogov; v normalnih okoliščinah bi bil tako že pogovor o njej preveč radikalen, prav tako pa je ne bi bilo mogoče smiselno demokratično utemeljiti.

Pravnik dr. Matej Avbelj javnemu diskurzu v družbi pripisuje pomembno vlogo, saj je ta nenazadnje tisti, ki družbo zaznamuje in določa meje sprejemljivega in nesprejemljivega znotraj nje (Avbelj, 2011). Po njem naj bi dober javni diskurz temeljil na resnicoljubnosti, njegovi ustvarjalci pa naj bi sledili smernicam moralnega prava; kot nasprotje definira z utilitarno usmerjenostjo zaznamovan slab diskurz, katerega sredstva so prilagojena doseganju specifičnih ciljev vplivnih skupin (prav tam).

K spodbujanju naklonjenosti do 37.a člena je s prikazovanjem zdravstvene krize kot vojaške pripomogel tudi 'vojaški'³ diskurz. Tu preizprašujeva nujnost diskurza, ki so ga uporabljali ministri Janševe vlade, kot je na primer govor o frontah:

"/.../ Zdaj pa nekdo iz zavoda ocenjuje, da vlada ne ravna prav v času krize, ko so ljudje umirali, smešno mi je to. Trinajstega marca nismo imeli niti enega komada zaščitne opreme, jaz sem hodil skupaj s kolegi ministri na sestanke z zdravstvenimi delavci, kjer nismo mogli zagotoviti ljudem na fronti mask, oblek, pokrival in pa očal, tukaj so pa eni snemali in razmišljali, na kak način bodo onemogočili nabavo, pa saj to ne more biti.« (Zdravko Počivalšek, 30. 4. 2020)

Inspiracija za rabo besedne zveze 'vojaški diskurz' so bile podobne izjave ministrov in ministrice vlade Janeza Janše, ki so pritegnile najino pozornost zaradi njihovega navezovanja na prvi val epidemije v Sloveniji. Poleg tega pa tudi neprikrito prikazovanje migrantov kot neposredno grožnjo za širjenje koronavirusa v Sloveniji (slika 10 – natančnejše uporaba ključnikov 'migranti' in 'koronavirus') deluje neprimerno, žaljivo in celo absurdno.

Poleg t. i. 'vojaškega diskurza' je k prikazovanju situacije zdravstvene krize kot vojaške pripomogel tudi domneven povečan pritisk na meji. Po podatkih policije se je število ilegalnih prehodov od 1. 1. do 29. 2. 2020 v primerjavi s preteklim letom res povečalo, vendar pa v oceni stanja policija opaža manjši porast v februarju kot v januarju; razlog za to bi bili po njihovem mnenju lahko že sprejeti ukrepi zaježitve širjenja koronavirusa (RS Ministrstvo za notranje zadeve, 2020). Pojavlja se vprašanje, ali je izvzemanje določenih podatkov pravi način za uveljavljanje domnevne povečane potrebe po vojski na meji ali pa gre le za novo obliko represije, ki bi bila legitimirana na podlagi koronakrize in domnevnemu varovanju Slovenije in njenih državljanz (Sliki 9 in 10).

Četudi 37.a člen na koncu zaradi nezadostne podpore v državnem zboru ni bil aktiviran, pa je bil uporabljen za poskuse napadov na nasprotne strani in njihovo diskreditacijo, pri čemer je veliko vlogo odigral tudi politični diskurz na socialnem omrežju Twitter.

³ 'Vojaški' v smislu primerjanja takratne situacije koronakrize (pomlad 2020) z vojaškimi razmerami.

Sklep

Najine ugotovitve je mogoče strniti v pet glavnih točk, navedenih spodaj.

- Socialna omrežja so pomembno orodje za uveljavljanje določenega diskurza, večkrat so tudi platforma izjavljanja slabega diskurza ali celo sovražnega govora. Omenjeno je na plano prišlo ravno v obdobju koronakrize, ki je razkrila pravo plat mnogih politikov, za katere se opazovano komuniciranje v vlogi javnih osebnosti ne spodobi in je lahko tudi neprimerno.
- Pomanjkanje moderiranja na socialnih omrežjih, kot sta npr. Facebook in Twitter, je med koronakrizo povzročilo še večji razmah "slabega diskurza" (glej Avbelj, 2011), kar lahko privede tudi do sovražnega govora in izrazitega nespoštovanja drugih oseb in političnih strank ter njihovih izraženih stališč.
- Glede na v prispevku uporabljeno literaturo in teorijo drugih avtorjev sklepava, da je bil prvi razmah koronakrize s strani določenih slovenskih politikov med drugim izrabljen tudi za ciljno izpostavljanje domnevnih 'pomanjkljivosti' nasprotne strani z namenom poglobljenega legitimiranja in uveljavljanja lastnih ciljev in ideologij.
- Obstaja nevarnost selektivne in namerne izbire določenih podatkov pred drugimi za dosego specifičnega cilja določene politične stranke z namenom prevlade in vsiljevanja njihovih lastnih prepričanj ter partikularizma.
- Lahko bi rekli, da je prvi korakkenostrankarski državni ureditvi diskreditacija nasprotujočih si strank oz. opozicije z namenom delegitimiziranja njihovega delovanja in s tem načrtno postopno izrinjenje njihovih idej, načel in njih samih iz političnega podija za uveljavljanje lastne ideologije, ki se ne ozira na mnenje širše javnosti, s tem pa se izpodbija enega izmed ključnih temeljev demokratične ureditve.

Konkretno prihodnost, ki bo sledila kot posledica tako zdravstvene, socialne kot gospodarske krize, je nemogoče napovedati. V prispevku sva na dveh konkretnih primerih poskusili orisati vpliv krize na odnose med politiki in nasprotujočimi si političnimi skupinami, kako se ti odnosi odražajo v diskurzu ter možne posledice takšnega komuniciranja in izražanja.

Za uspešno zaježitev virusa je ključnega pomena vzpostavitev zaupanja, ki pa že samo po sebi temelji na primernem diskurzu in javnemu nastopanju ter osredotočanju na ukrepe, zares namenjene prebroditvi krize in ne postopnemu izvajanju represije. V negotovih obdobjih, kot je razmah epidemije, je zaupanje tako v soljudi kot v vlado najpomembnejši element za kohezivnost in za uspešen boj tako z zdravstveno kot posledično tudi s socialno in gospodarsko krizo.

- LITERATURA IN VIRI Avbelj, Matej. 2011. Javni diskurz kot stanje iracionalnega. IUS-INFO, <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/74495>, 19. 7. 2020
- Boin, Arjen, Paul 't Hart in Allan McConnell. 2009. Crisis exploitation: political and policy impacts of framing contests. *Journal of European Public Policy*, 16(1): 81-106.
- Damijan, P. Jože. 2020. Ta kriza spreminja vse: Nova normalnost kapitalizma. DAMIJAN Blog, <https://damijan.org/2020/03/28/ta-kriza-spreminja-vse-nova-normalnost-kapitalizma/#more-65891>, 19. 7. 2020
- Fran, <https://fran.si/133/sskj2-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-2/3681145/politikant?View=1&Query=politikant&hs=1>, 18. 7. 2020
- Klein, Naomi. 2009. Doktrina šoka: Razmah uničevalnega kapitalizma. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kogovšek, Boštjan. Tarča: O nabavah zaščitne opreme, 2. del [televizijski posnetek]. Ljubljana: RTV Slovenija. Predvajano na TV SLO 1, 30. 4. 2020 ob 20.00.
- Počivalšek, Zdravko, diskutant. 2020. Tarča: O nabavah zaščitne opreme, 2. del. Ljubljana: RTV SLO, Tarča, 30. april.
- RS Ministrstvo za notranje zadeve. 2020. Nedovoljene migracije v obdobju od 1. januarja do 29. februarja 2020, <https://www.policija.si/o-slovenski-policiji/statistika/mejna-problematika/nedovoljene-migracije-na-obmocju-republike-slovenije>, 18. 7. 2020
- 't Hart, Paul. 1993. Symbols, Rituals and Power: The Lost Dimensions of Crisis Management. *Journal of Contingencies and Crisis Management* 1(1): 36-50.
- Vreg, France. 2000. Politično komuniciranje in prepričevanje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Sofia Proni Iglič, Ksenja Strožič, Mojca Suhovršnik

VPLIV PANDEMIJE COVID-19 NA ŽIVLJENJA ŽENSK: intimnopartnersko nasilje in nasilje v družini, skrbstveno delo ter reproduktivne pravice

Povzetek

Namen preglednega članka je osvetliti, kako so pandemija covid-19 in z njo sprejeti zaježitveni ukrepi vplivali na ženske in številna področja njihovega vsakdanjega življenja. Predstavile bomo nekatera mesta reprodukcije neenakosti žensk (porast intimnopartnerskega in nasilja v družini, povečanje obsega skrbstvenega dela ter omejevanje reproduktivnih pravic), ki so v času pandemije postala še bolj razvidna in problematična. Poleg osnovnih in relevantnih teoretskih izhodišč bomo predstavile podatke, ki smo jih pridobile iz medijskih poročanj in uradnih poročil. S tem želimo doprinesti k razumevanju tega, kako izredne razmere poglobljajo nekatera že problematična področja ženske neenakosti.

Ključne besede:

pandemija, covid-19, ženske, nasilje, skrbstveno delo, reproduktivne pravice

V letu 2020 smo bile priča izbruhu novega koronavirusa (covid-19), ki je skoraj po vsem svetu popolnoma ohromil javno življenje. Zaprle so se šole, univerze, lokali, restavracije, trgovine, gledališča, muzeji, kinodvorane itd. Marsikatera¹ je v tem času opravljala delo od doma, mnoge pa so tudi izgubile službe. Obdobje karantene in izrednih razmer je s seboj prineslo številne negotovosti in tegobe, sprejeti ukrepi pa so močno posegli v različna področja našega vsakdanjega življenja. Vsaka kriza v družbi prizadene ranljive skupine, med katere zagotovo spadajo tudi ženske. Akademičarke in akademiki, ki so preučevali pretekle zdravstvene krize, glasno opozarjajo, da imajo dolgotrajne učinke na (ne)enakost spolov. Tudi pandemija covid-19 je obstoječe neenakosti poglobila in jih potencirala, določena mesta reprodukcije neenakosti žensk po svetu pa so postala še bolj razvidna in problematična.

¹ V prispevku uporabljamo ženski slovnični spol, ki se nanaša tako na ženske kot na moške.

Namen članka je predstaviti nekatera področja, na katerih so še posebej ženske – tudi sicer, ko ni pandemije – v podrejenem položaju. Predstavile bomo problematiko porasta intimnopartnerskega nasilja oziroma nasilja v družinah, skrbstvenega dela in omejevanja reproduktivnih pravic. Pojasnile bomo osnovna in relevantna teoretična izhodišča ter podatke, ki smo jih pridobile skozi analizo medijskih poročanj in pregledom uradnih poročil pristojnih institucij.

V obdobju izrednih razmer je po podatkih uradnih prijav in števila klicev na nevladne organizacije intimnopartnersko nasilje in nasilje v družini naraslo v večini držav po svetu. Ob zaprtju mnogih storitev, kot so šole, vrtci in osnovna zdravstvena oskrba, se je odgovornost za skrb iz institucij preusmerila na domove. Zdravnice, medicinske sestre, trgovke, pa tudi hišnice in farmacevtke so (bile) v tej zdravstveni krizi najbolj izpostavljene, saj so delale v pogojih nevarnih za svoje zdravje s pogosto daljšimi delovniki – za mnoge od njih pa se spremenjeni pogoji niso odražali v višjem plačilu. Te ženske niso bile soočene z dodatnim delom samo na delovnih mestih, temveč tudi doma, kjer se je obseg domačega skrbstvenega dela povečal in so tako delale dvojne izmene. Pandemija koronavirusne bolezni 2019 je prav tako jasno pokazala, kako hitro so lahko ženskam odvzete že pridobljene reproduktivne pravice ter izpostavila dodatno stisko žensk v državah, kjer so bile reproduktivne pravice zelo omejene že pred samo pandemijo.

Intimnopartnersko nasilje in nasilje v družini

»V naši družbi še vedno velja, da je za žensko najnevarnejša institucija zakon, najnevarnejši prostor dom in najnevarnejša oseba partner.«

– Lorena Božac Deležan (1999, str. 11)

Zgornji izjavi aktivistke Lorene Božac Deležan iz leta 1999 bi lahko – po relevantnosti njene vsebine – nedvomno dodale še preteklo (in sedanje leto). Intimnopartnersko nasilje in nasilje v družini sta pojava, ki sta bila v družbi prisotna že pred samo pandemijo covid-19, vendar so ju izredne razmere v času pandemije še dodatno poglobile in potencirale.

Področje pojava nasilja je zelo široko, večplastno in kompleksno. Podobno opozarja tudi Podreka (2017, str. 19), in sicer da »obravnavati problematiko nasilja je vse prej kakor preprosto, kajti ukvarjati se z nasiljem, pomeni spoprijemati se s kompleksnim vprašanjem moralnosti, ideologije in kulture.« Vsekakor pa moramo za natančno razumevanje in proučevanje pojava nasilja najprej predstaviti osnovno terminologijo, ki je (na področju oblik nasilja moškega nad žensko, s katero je v intimnem odnosu) precej raznolika.

Pojmi, ki jih zasledimo v znanstveni in strokovni literaturi, so nasilje v družini (ang. *family/domestic violence*), trpinčenje in pretepanje zakonske partnerke (*wife battering*), zloraba med zakonskima partnerjema (*spousal abuse*) in intimno nasilje (*intimate violence*). Vse pogostejši pa je izraz intimnopartnersko nasilje (*intimate partner violence*), ki je bolj vključujoč od zgoraj naštetih, saj ne zajema samo poročenih parov, parov z otroki ali parov, ki živijo skupaj. Prav tako ne omejuje starosti storilke in žrtve tovrstnega nasilja. Omenjeni izraz je primernejši tudi zaradi tega, ker do te oblike nasilja (moškega nad žensko) prihaja tudi pri parih, ki niso poročeni in nimajo otrok, pri parih, ki ne živijo skupaj ter pri najstnikih (*dating violence*) (Podreka 2017, str. 32–33).

Raziskovalke na področju proučevanja nasilja pa si sicer še vedno niso enotne glede primerne definicije, kar kaže tudi na njeno kompleksnost. Definicije nasilja so lahko bolj ali manj vključujoče, vendar so vedno odvisne od posameznih kulturnih vzorcev v družbi, npr. morale, zgodovine in kulture. Neko vedenje v eni kulturi lahko velja za žaljivo in sprejemljivo, celo kot kaznivo dejanje, v drugi pa sploh ne ali pa vsaj ne v tolikšni meri (Tolan, 2007; Filipčič 2018, str. 119).

V obdobju izrednih razmer so poročanja o intimnopartnerskem nasilju in nasilju v družini narasla v večini držav po svetu. Na povečano nevarnost nasilja so že ob začetku pandemije glasno opozarjale tudi številne nevladne organizacije ter policija. Generalni sekretar Združenih narodov Antonio Guterres je imel prav, ko je že v začetku aprila dejal, da se »mnoge ženske in dekleta v izolaciji zaradi covid-19 soočajo z nasiljem tam, kjer bi morale biti najboljše varne. V svojih domovih.« (UN NEWS, 2020).

Po poročanjih številnih medijev se je povečalo tako število klicev na različne nevladne organizacije, kot tudi število prijavljenih kaznivih dejanj nasilja v družini. Iz Kitajske so poročali, da je bilo 90 % razlogov za nasilje v času karantene povezanih s posledicami življenja v karanteni, prijave nasilja so se podvojile; v žarišču izbruha v provinci Hubej pa celo potrojile (Sajovic, 2020). V Franciji se je od uvedbe omejitve gibanja (17. marca) število prijav nasilja v družinah povečalo za 30 % (Dalli, 2020), v Braziliji pa so ocenjevali, da je ta porast od 40 do 50 % (Sajovic, 2020).

Poleg uradnih prijav kaznivega dejanja nasilja pa je v večini naraslo tudi število klicev na nevladne organizacije. Po 9. marcu, ko so na Cipru sporočili svoj prvi potrjen primer okužbe s koronavirusom, se je število klicev za pomoč povečalo za 30 %, v Belgiji pa so se klici od uvedbe omejitve gibanja povečali za 70 % (Dalli, 2020). Iz Združenega kraljestva so poročali, da se je v času karantene število klicev povečalo za 25 % (Sajovic, 2020), medtem ko je v Avstraliji spletni iskalnik Google zaznal 75% povečanje iskanja linij za pomoč v stiski (Malovrh, 2020).

Tudi v Sloveniji je bilo v prvem polletju leta 2020 na policijo prijavljenih okrog sto primerov več kot prejšnja leta v istem obdobju (Policija, 2020). Na začetku obdobja epidemije so slovenske nevladne organizacije opozarjale, da je klicev manj (kakor so pričakovali), čeprav je bilo v tem obdobju več stisk, tegob in napetosti zaradi vsesplošne negotovosti. Kasneje, v mesecu maju, pa so mediji že poročali, da na nevladnih organizacijah opažajo znaten porast klicev (npr. na Društvu SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja naj bi bilo do 80 % več klicev).

Ob vseh omenjenih podatkih se pojavlja vprašanje, kakšni so pravzaprav dejavniki tveganja za povečano nasilje v času izrednih razmer, v tem primeru pandemije. Nekateri od dejavnikov so npr. (1) dejstvo, da so družinski člani preživljali veliko več časa skupaj kot sicer; (2) da so nekatere družine ta čas preživljale v bivalnih prostorih, kjer ni bilo prostora za umik in kjer bi lahko posameznice preživljale čas v zasebnosti; (3) da je bilo v tem času veliko več stresa, razdražljivosti, občutkov tesnobe, negotovosti za prihodnost in strahu pred okužbo; (4) da so povzročiteljice nasilja poskušale nadomestiti občutek izgube nadzora nad situacijo, ki ga prinaša pandemija (tudi) s povečanim nadzorom in dodatnim pritiskom nad osebo ali osebami, s katerimi živijo; (5) poglobitev ekonomskih stisk in duševnih motenj; (6) osebe, ki imajo izkušnje nasilja, so težje poklicale ali osebno odšle po pomoč na pristojne institucije in/ali nevladne organizacije; (7) morebitna izguba službe in posledično izguba rednega dohodka; (8) zlom podpornih mehanizmov v skupnosti; (9) povečanje alkoholizma in zlorab prepovedanih drog (Sajovic, 2020; M. Plesničar, Drobnjak in Filipčič, 2020; Černe, 2020). Potrebno pa je izpostaviti še to, da so posledice nasilja lahko številne, resne in tudi dolgotrajne. Med 35 % in 73 % žensk žrtev doživlja posledice v obliki psihosomatskih simptomov, kot so kronične bolečine, prehranjevalne težave, posttravmatski stresni sindrom, fobije in panični napadi, depresija in anksioznost. Prav tako intimnopartnersko nasilje poveča tveganje za zlorabo npr. alkohola, zdravil in prepovedanih substanc. Psihiatrična oskrba žrtev nasilja je od štiri do petkrat pogostejša kot pri drugih, petkrat pogostejši pa so poskusi samomorov (Filipčič 2018, str. 120).

V kontekstu izrednih razmer je tako zagotovo relevanten razmislek, kako bi lahko v bodoče ob podobnih situacijah odreagirali bolje in učinkoviteje, predvsem pa v optimalno korist tistim, ki bodo doživele ali doživljajo kakršnokoli obliko nasilja. V tujini so se te problematike lotili na različne načine. Dobrodelne organizacije za pomoč pri nasilju v družini v Evropi so pozivale, naj se hotele in počitniške apart-maje za čas karantene preuredi v zavetišča za ženske in otroke, ki so žrtve nasilja. Eden izmed centrov za pomoč žrtvam družinskega nasilja v italijanski pokrajini Emilia-Romagna je v zavetišče preuredil nekdanji samostan. V Padovi pa so iskali nastanitve za žrtve prek spletne platforme za dopustniške rezervacije Booking.com (Sajovic, 2020).

Nekatere evropske države pa so pozivale tudi k pripravi oglaševalskih kampanj, v okviru katerih bi ženskam zagotovili pomoč tudi v času strogih omejitev gibanja na prostem ali podobnih strogih ukrepov. V Španiji se je kampanja imenovala *Mascarrilla 19* (prev. Maska 19), kjer so lahko z isto imensko šifro posameznice opozorile zaposleno v lekarni o nasilju in zaprosile tudi za uradno prijavo nasilja na pristojne institucije (Sajovic, 2020). Podobne akcije so imeli tudi v Italiji, Franciji in v Belgiji (Sajovic, 2020; Dalli, 2020). Omenjene ukrepe iz tujine so spremljale tudi slovenske nevladne organizacije, ki so svoja opažanja in predloge predale Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve.

Zagotovo pa je ob vseh omenjenih konkretnih predlogih v času pandemije pomembno izpostaviti še stalno ozaveščanje in izobraževanje tako odraslih kot otrok o problematiki nasilja ter o njegovih posledicah.

Povečevanje obsega skrbstvenega dela

Razglašena pandemija koronavirusne bolezni 2019 in z njo povezani ukrepi so med drugim zaostri in razjasnili ženske pozicije v povezavi s skrbstvenim delom. Lahko ga delimo na plačano in neplačano skrbstveno delo – plačano obsega zdravstveno industrijo in socialne zavode, izobraževanje in plačano gospodinjstvo na domu (Bilecik, 2020); medtem ko je neplačano skrbstveno delo domače delo in vključuje gospodinjstva opravila, vzdrževalna in tehnična dela, finančna in upravna dela (npr. plačevanje računov), potrošniško delo (kot je nakupovanje), skrb, nego in vzgojo otrok, emotivno in odnosno delo, sorodniško delo, negovalno delo ipd. (Humer in Kuhar 2010, str. 84).

Pandemija covid-19 je po trenutno zbranih podatkih poslabšala že tako slabe okoliščine za ženske na obeh področjih. Kljub temu da tako gospodarstvo kot širše družba zanemarljivo neplačano skrbstveno delo kot nepomembno in predvsem manjvredno, je to delo, ki je za obstoj (kapitalističnega) sistema nujno, saj »zagotavlja materialno preživetje in obnavljanje delovne sile« (Rener 2000, str. 285 v Humar in Kuhar 2010, str. 84). Večino tega dela opravimo ženske (naučene, da to počnemo 'iz ljubezni'): globalno opravimo 75 % vsakodnevnega neplačanega skrbstvenega in domačega dela tako v domovih kot v skupnostih (Power, 2020).

Izračun Mednarodne delavske organizacije (*International Labour Organisation – ILO*) kaže, da ženske glede na svetovno povprečje opravimo 4 ure in 25 min neplačanega skrbstvenega dela na dan, v primerjavi z 1 uro in 23 minut, ki ga takemu delu namenijo moški (prav tam). Isto delo, ki ni opravljeno doma, ampak izven doma, pa je ovrednoteno in plačano, npr. varstvo otrok, gospodinjstva opravila, itd. (prav tam)

ter posledično prispeva k BDP-ju. Neplačano skrbstveno delo je bilo tako že pred pandemijo podplačano, vedno podcenjeno ter izkoriščano in predstavlja eno od tistih presečišč patriarhalne strukture, kjer se ustvarjajo neenakosti med moškimi in ženskami in podrejenost žensk na sploh.

Med pandemijo so se obstoječe razlike izostrile in poslabšale tako za ženske doma, ne samo v povezavi z nasiljem, kot tudi za ženske, ki doma opravljajo neplačano skrbstveno delo ter za ženske, ki opravljajo plačano skrbstveno delo. Ženske smo prav tako nesorazmerno v primerjavi z moškimi zaposlene v službah, povezanih s skrbjo. V skrbstvenem ali socialnem sektorju je zaposlenih kar 70 % žensk na svetovni ravni (Bahn et al. 2020) in ravno to so zaposlitve, ki so bile med pandemijo najbolj ogrožene. Med njimi so npr. medicinske sestre, ki so večinsko ženske in med prvimi, ki se na pandemijo odzivajo. Poleg njih je nesorazmerno veliko žensk zaposlenih tudi v drugih ključnih službah za delovanje družbe, kot so negovalke na domu, zaposlene v logistiki ali v industrijah za pakiranje izdelkov (prav tam) in trgovke, ki so bile med pandemijo zaradi velikega pretoka ljudi zelo izpostavljene in so bile šele med pandemijo prepoznane kot delavke v ključnih zaposlitvah (Bahn et al. 2020, str. 2). Vse te ženske, tako zdravnice, medicinske sestre, trgovke, pa tudi hišnice in farmacevtke so (bile) med najbolj izpostavljenimi v tej zdravstveni krizi, delale so v pogojih nevarnih za njihovo zdravje, pogosto dolge ure in za v nekaterih primerih za mizerno plačilo (Spectre, 2020). Vendar te ženske niso bile soočene z dodatnim delom samo na delovnih mestih, temveč tudi doma, kjer se je obseg domačega skrbstvenega dela prav tako povečal, kar je za nekatere ženske pomenilo, da so delale 'dvojne izmene'.

Zaradi pandemije covid-19 so tako v Sloveniji kot po svetu sprejeli ukrepe, ki so bili namenjeni zaustavljanju oziroma zmanjševanju javnega življenja in s tem stikov, ki bi lahko predstavljali možnost širjenja okužbe. To je pomenilo, da se je med drugim zaprlo mnogo storitev, kot so šole, vrtci in osnovna zdravstvena oskrba, odgovornost za skrb pa se je iz institucij preusmerila na domove. Kar 191 držav je npr. implementiralo zaprtje šol (Lewis, 2020), posledično so bili otroci ves čas doma in je bilo treba poskrbeti tako za njihovo prehrano, zaposlenost, kot tudi za njihovo izobraževanje – delo, ki so ga (spet) večinsko prevzele ženske. S tem pa je bila ovirana njihova sposobnost, da opravljajo svoje (plačano) delo. Po eni strani so ženske prevzemale to delo zaradi obstoječih tradicionalnih spolnih vlog, po drugi strani pa zaradi same strukture ženskega vključevanja na trg dela, saj ženske delajo v bolj fleksibilnih oblikah zaposlitve, samo za polovični čas in v manj dobičkonosnih službah kot moški (UNICEF, Plan International, and UN Women, 2020). Nekateri obstoječi podatki kažejo, da so v Turčiji med pandemijo ženske opravile v povprečju 2 dodatni uri neplačanega domačega skrbstvenega dela kot pred pandemijo, medtem ko je za moške ta čas narasel za 0,8 ure na dan (Bilecik, 2020). Med pandemijo

so bili pari postavljeni pred dejstvo, da mora nekdo ostati doma, saj se zaradi pandemije potreba po skrbstvenem delu povečuje – tako za osebe, ki so s koronavirusom okužene, ali za osebe, ki so v samoizolaciji, kot za otroke, ki so doma, namesto v šoli ali vrtcu. Racionalizacija posameznega para je med to pandemijo in bo še naprej v podobnih situacijah, povsem smiselna.

Vsa ta (dodatna) skrb, ki je neplačano delo, postane žensko delo zaradi spolnih vlog, strukture v ekonomskem sistemu (Lewis, 2020) in dejstva, da je navsezadnje povsem smiselno, da ostane doma tista, ki je plačana manj ali zaposlena v bolj fleksibilnih, prekarnih oblikah dela.

Vendar te posamezne situacije strukturno pomenijo zaostrovanje že obstoječih neenakosti. Prvič, v razvitem svetu to pomeni, da se morajo ženske odpovedati težko pridobljenemu dogovoru, da lahko sodelujejo v sferi plačanega dela – ker nekdo pazi na njihove otroke (Power 2020, str. 68). Raziskava v Združenem kraljestvu je npr. pokazala, da je bila med odpuščanjem zaradi krčenja gospodarstva, ki ga je povzročila epidemija, polovica žensk odpuščenih zaradi pomanjkanja varstva za svoje otroke (Topping, 2020). Ko se pari dogovarjajo, kdo bo 'ostal doma', se, kot že omenjeno, mnogokrat odločijo tako, da ohranjajo tradicionalne spolne vloge, s tem pa se razveljavljajo težko pridobljene pravice. Med drugim pa se je zniževanje produktivnosti poznalo tudi v akademski sferi, saj so že na začetku pandemije lanskega aprila nekatere revije poročale o spremembi spolne strukture oddanih znanstvenih prispevkov (Flaherty, 2020), podobna poročila pa se ponavljajo tudi leto kasneje (Langin, 2021). Drugič, po sedaj obstoječih podatkih so ljudje stari 60 let ali več najbolj dovzetni za zapleten razvoj bolezni. Hkrati so to tisti družinski člani, ki v mnogih posameznih primerih poskrbijo za varstvo otrok, da lahko mlajše ženske študirajo in delajo (Lewis, 2020).

Kako bo dolgoročno brez njihove pomoči urejena skrb in kakšni bodo učinki na ženske, še ne vemo. Dodatne skrbstvene obveznosti (lahko) znižujejo produktivnost, kar pomeni, da je bolj verjetno, da bodo ženske na čakanju na delo ali spregledane pri napredovanju – kar bi lahko imelo doživljenjski negativni učinek tako na prihodke kot na pokojnine (Power 2020, str. 69). V prejšnjih epidemijah, vključujoč SARS, prašičjo gripo in ptičjo gripo, so negativni učinki trajali za ženske več let, medtem ko so se prihodki moških že vrnili na čas pred pandemijo (Lewis v Power 2020, str. 69). Tako neplačano kot plačano skrbstveno delo ne glede na pandemijo ostaja strukturno delo žensk, o katerem ne zasledimo niti v medijskih odzivih na pandemijo, še manj pa se preseganje podrejenosti žensk v skrbstvenem delu, ne glede na pandemijo, preliva v politične ukrepe.

Omejevanje reproduktivnih pravic

V Sloveniji razprava o reproduktivnih pravicah žensk med pandemijo covida-19 ni bila toliko v ospredju, kot sta bili razpravi o povečanju intimnopartnerskega nasilja in nasilja v družini ter povečanju obsega skrbstvenega dela. Ukrepi povezani s preprečevanjem širjenja novega koronavirusa so skrčili obseg zdravstvenih storitev, kar je do neke mere omejilo zagotavljanje reproduktivnega in spolnega zdravja (Mladenović, 2020), toda večjih posegov v reproduktivne pravice v Sloveniji ni bilo. Izvajanje umetne prekinitve nosečnosti je bilo uvrščeno med nujne zdravstvene storitve in zaradi tega dostopno ne glede na ukrepe povezane z epidemijo (Svet24, 2020). Zaradi preprečevanja širjenja novega koronavirusa so nekoliko omejili ginekološko oskrbo žensk, ginekološke ambulate so obravnavale samo nujne primere in izvajale preventivne preglede nosečnic. Poleg tega so v prvem valu epidemije pri porodu prepovedali prisotnost partnerja oziroma spremljevalca (Daugul, 2020), čemur so nekateri bodoči starši javno nasprotovali, tudi v obliki peticije (Peticija.online, 2020), ukrep pa je vlada po mesecu in pol po razglasitvi epidemije (12. marca) umaknila (GOV.si, 2020). V splošnem ukrepi povezani s pandemijo covida-19 v Sloveniji niso znatno posegli v reproduktivne pravice žensk. Toda na svetovni ravni je upravljanje z zdravstveno krizo koronavirusne bolezni 2019 pokazalo, da reproduktivne pravice žensk vsekakor niso samoumevne – v kar nekaj državah so namreč zaježitveni ukrepi reproduktivne pravice omejili.

Reproduktivne pravice žensk izhajajo iz zagotavljanja reproduktivnega in spolnega zdravja, ki je po Mednarodni konferenci o prebivalstvu in razvoju v Kairu leta 1994 opredeljeno kot stanje popolnega fizičnega, duševnega in socialnega blagostanja v povezavi z reprodukcijo, ki ne sme biti omejeno zgolj na preprečevanje s tem povezanih bolezni. Zagotavljanje reproduktivnega in spolnega zdravja posameznicam mora vključevati skrb za zadovoljujoče in varno spolno življenje, svobodno odločanje glede rojstva otrok, dostop do varnih in učinkovitih metod za uravnavanje plodnosti in načrtovanje družine ter zagotavljanje zdravstvenih storitev med nosečnostjo in ob rojstvu otroka (Glasier in drugi 2006, str. 1596).

V ospredju omejevanja reproduktivnih pravic med pandemijo covida-19 s strani nekaterih držav sta bila poslabšanje dostopa do kontracepcijskih sredstev in onemogočanje dostopa do varne umetne prekinitve nosečnosti – pravici žensk, ki glede na opredelitev reproduktivnega in spolnega zdravja izhajata iz svobodnega odločanja glede rojstva otrok.

V tem podglavju se bomo osredotočili predvsem na 'medkoronsko' omejevanje pravice do umetne prekinitve nosečnosti. Slednja v mednarodnem pravu ni splošno sprejeta (Jalušič in Zagorac, 2004), zato je regulacija zakonodaje na tem področju

odvisna od vsake države posebej, kar pomeni, da je splav v nekaterih državah zakonsko še vedno omejen ali prepovedan.

V državah z restriktivno zakonodajo na področju abortusa so ženske zaradi ukrepov povezanih s preprečevanjem širjenja okužb z novim koronavirusom – zaprtja meja ter odpovedanih letalskih in drugih povezav – težje dostopale do varnega splava v zdravstvenih institucijah sosednjih držav, kot je to sicer običajna praksa. Takšen primer je Poljska, kjer je bil splav že pred pandemijo dovoljen samo v primeru posilstva ali incesta, nepravilnosti v razvoju zarodka ali ogroženega življenja matere. Zaradi tega ženske na Poljskem, ki želijo prekiniti nosečnost, večinoma potujejo v druge evropske države z manj restriktivno zakonodajo, najpogosteje v Nemčijo, Anglijo ali na Nizozemsko. Uradne statistike tako beležijo precej nizke številke opravljenih umetnih prekinitev nosečnosti, leta 2018 so jih na primer zabeležili nekaj več kot tisoč, neuradno pa naj bi dostop do splava vsako leto iskalo okrog 150 tisoč prebivalk Poljske (Bateman in Kasztelan, 2020).

V času prvega vala novega koronavirusa lani spomladi so ženske zaradi zaprtja državnih meja, odpovedi letalskih povezav in ustavitve javnega prometa postale ujetnice poljske restriktivne zakonodaje na področju abortusa. Po pomoč so se lahko obrnile na organizacijo Splav brez meja (*Abortion Without Borders – AWB*), ki jim je pomagala pridobiti dovoljenje za prečkanje meja in načrtovati potovanje, toda vsem ženskam dostopa do splava zaradi negotovih razmer in raznih zapletov na poti ni bilo mogoče zagotoviti (Clement, 2020).

Drugi način prekinitve nosečnosti, ki ga obstoječa zakonodaja dovoljuje do desetega meseca nosečnosti, je kemični splav na domu s pomočjo abortivnih tablet, ki pa na Poljskem niso dostopne, zato jih je potrebno naročiti iz drugih evropskih držav. Tudi ta način je bil zaradi prekinjenih dobavnih verig in karantenskih uredb težje izvedljiv, sploh če so ženske želele prekinitev nosečnosti skriti pred člani svoje družine. Poljska v času zdravstvene krize ni poskrbela niti za kontinuiran dostop do kontracepcije, ki bi preprečevala neželene nosečnosti – nekatere lekarne so namreč zavračale podaljšanje receptov za kontracepcijska sredstva (Bateman in Kasztelan, 2020). Poleg naštetega je Poljska v času pandemije covida-19 zakonodajo na področju abortusa še zaostрила. Ustavno sodišče je oktobra lani odločilo, da je splav v primeru nepravilnosti pri razvoju zarodka neustaven.

Kljub množičnemu nasprotovanju tej odločitvi, ki se je manifestiralo v številnih protestih, je prepoved splava v primeru nepravilnosti zarodka začela veljati januarja letos, po tem ko je vlada odločitev sodišča objavila v uradnem listu (Kwai, Magdziarz in Pronczuk, 2021).

V nekaterih državah z manj restriktivno zakonodajo na področju abortusa pa so se kmalu zatem, ko je Svetovna zdravstvena organizacija (*World Health Organization* – WHO) 11. marca 2020 razglasila pandemijo covid-19, začela pojavljati vprašanja o tem, ali opravljanje umetne prekinitve nosečnosti spada pod nujne oziroma osnovne zdravstvene storitve, ki morajo biti na voljo ne glede na pandemijo. Nekatere evropske države, kot so Nemčija, Avstrija, Romunija, Hrvaška in Slovaška, umetne prekinitve nosečnosti na začetku pandemije niso prepoznale kot nujne zdravstvene storitve (Haridasani in drugi, 2020). Prav tako nekatere zvezne države Združenih držav Amerike (v nadaljevanju ZDA) – Alabama, Aljaska, Arkansas, Iowa, Kentucky, Louisiana, Ohio, Oklahoma, Tennessee, Teksas in Zahodna Virginija, ki so imele že v preteklih letih težnje po omejevanju reproduktivnih pravic žensk. Omenjene zvezne države so na podlagi argumenta, da opravljanje splava ne spada pod nujne zdravstvene storitve, dostop do splava poskušale onemogočiti z začasnim zapiranjem abortivnih klinik (Jones in drugi, 2020). V Teksasu je marca in aprila lani potekala sodna bitka med konservativnimi politiki, ki so želeli omejevati dostop do splava na eni strani, ter klinikami, ki opravljajo splav, in organizacijami, ki se borijo za pravico do splava, na drugi strani – če je bil en dan splav dovoljen, je bil drug dan že prepovedan in tako naprej. Ker je možnost opravljanja splava časovno omejena, je mnogo žensk v Teksasu kršilo karantenske uredbe in kljub visokim stroškom potovalo v druge zvezne države (na primer v Kalifornijo ali Novo Mehiko), kjer so jim umetno prekinitve nosečnosti lahko omogočili (Glenza, 2020; Almond in Weheli, 2020; Maqbool, 2020).

Zaradi omejevanja dostopa do splava, ki smo mu bili priča tako v Evropi kot v ZDA ter drugod po svetu (sploh v državah Latinske Amerike, v večini katerih je bil splav že pred pandemijo zakonsko omejen ali prepovedan, z izjemo Urugvaja in Kube), je WHO v začetku lanskega aprila pravice žensk do reproduktivnega in spolnega zdravja, kamor spadata tudi dostop do kontracepcije in dostop do varnega splava, uvrstila med nujne zdravstvene storitve, ki morajo biti na voljo ne glede na pandemijo (MMC RTV SLO, 2020; Ford, 2020). Poleg tega je več organizacij, ki se ukvarjajo z varovanjem reproduktivnega in spolnega zdravja, v skupnih izjavah za javnost začelo opozarjati na pomembnost reproduktivnih pravic žensk med zdravstveno krizo. V evropskem prostoru je množica takšnih civilnodružbenih organizacij pozvala države, da ženskam tudi med pandemijo omogočijo dostop do kontracepcije in splava ter izpostavila, da bo njihovo omejevanje še posebej negativno vplivalo na marginalizirane skupine žensk – na revnejše ženske, romske ženske, migrantke, najstnice ter ženske podvržene spolnemu nasilju in nasilju v družini (Human Rights Watch, 2020). Na podoben način so se takšne organizacije odzvale tudi na ameriških tleh, v njihovi skupni izjavi so izrazile jasno nestrinjanje s praksami nekaterih njihovih zveznih držav ter poudarile, da je dostop do splava časovno občutljiva in zaradi tega nujna zdravstvena storitev (The American College of Obstetricians and Gynecologists, 2020).

Kot opozarjajo nekatere mednarodne organizacije, bi lahko omejevanje storitev povezanih z reproduktivnim zdravjem privedlo do večjega števila nenačrtovanih nosečnosti in splavov, opravljenih izven zdravstvenih institucij, kar lahko vodi tudi do večjega števila s tem povezanih smrti žensk. Sklad Združenih narodov za prebilstvo (*United Nations Population Fund* – UNFPA) v svojem poročilu napoveduje, da lahko zaradi pandemije na svetovni ravni pričakujemo sedem milijonov dodatnih nenačrtovanih nosečnosti (UNFPA, 2020). Mednarodna organizacija Marie Stopes, ki deluje v 37 državah na področju reproduktivnega in spolnega zdravja, pa v svojem poročilu ugotavlja, da vpliv na reproduktivne storitve sicer ni bil tako velik, kot so pričakovali, ne glede na to pa so zaradi omejitev povezanih s covidom-19 v prvi polovici lanskega leta pomagali skoraj dvema milijonoma žensk manj. Po njihovih ocenah bi to lahko privedlo do 1,5 milijona dodatnih nezakonitih splavov, 900 tisoč dodatnih nenačrtovanih nosečnosti in več kot 3000 dodatnih smrti žensk (Marie Stopes International, 2020).

Zaradi tega je pomembno, da države v svoje odzive na pandemijo vključijo ukrepe, ki bodo zagotavljali kontinuiran dostop do kontracepcije in varnega splava, ter hkrati poskrbijo za odpravo omejitev splava, pri čemer ne gre samo za »zmanjševanje škode, ampak za zahtevo človekovih pravic« (Todd-Gher in Shak 2020, str. 28). Kot dober primer zagotavljanja reproduktivnega in spolnega zdravja v času pandemije lahko izpostavimo Francijo, Veliko Britanijo in Irsko – države, v katerih so dovolili izvedbo kemičnega splava na domu, pri čemer je ženskam po telefonu ali spletu pomagal zdravstveni delavec (Haridasani in drugi, 2020; Jones in drugi, 2020). Takšne prakse predstavljajo pomemben korak k varovanju reproduktivnih pravic, saj ženskam omogočajo lažji dostop do varne prekinitve neželene nosečnosti, zato bi jih morali spodbujati tudi po koncu pandemije.

Zaključek

Pandemija je družbi vsekakor nastavila ogledalo, ki je potrdilo položaje neenakosti in (mnogokrat) podrejenosti žensk, kar smo orisale tudi v tem preglednem članku. Pozornost smo posvetile trem področjem, in sicer porastu intimnopartnerškega nasilja in nasilja v družini, povečanju obsega skrbstvenega dela in omejevanju reproduktivnih pravic žensk, pri čemer smo upoštevale globalne razsežnosti.

Odreditve karantene in ustavitve javnega življenja so ženske potisnile nazaj v zasebno sfero, med štiri stene njihovih domov. Nekatere so bile ob tem podvržene nasilju – število klicev na organizacije, ki pomagajo osebam z izkušnjo nasilja,

se je v času pandemije povečalo, prav tako se je povečalo tudi število prijavljenih kaznivih dejanj zoper nasilje v družini. Poleg tega so se ženske soočale s povečanim obsegom skrbstvenega dela – celodnevni skrbi za otroke in/ali ostarele, kuhanju, pospravljanju itd., saj so bile institucije (na primer vrtci, šole), ki sicer prevzamejo del skrbstvenega dela, zaprte. Ženske v zdravstvenih in trgovskih poklicih so bile na svojih delovnih mestih najbolj izpostavljene morebitni okužbi z novim koronavirusom, hkrati pa so bile podvržene dolгим in slabo plačanim delovnikom. Mnogim ženskam po svetu je bila omejena tudi pravica do splava. Nekatere države v ukrepih za preprečevanja širjenja virusa splava niso prepoznale kot nujne in osnovne zdravstvene storitve, ki se mora izvajati ne glede na pandemijo. V državah, kjer je bila umetna prekinitev nosečnosti zakonsko omejena ali prepovedana že prej, pa so ženske postale ujetnice lastnih držav, saj so zaradi zaprtih meja težje dostopale do splava v okoliških državah z manj restriktivno zakonodajo.

Pandemija je razgrnila že prej obstoječe neenakosti, vendar jih je hkrati tudi poglobila. V času pisanja tega preglednega članka, ko pandemija še vedno traja, je težko napovedati, kakšne bodo (dolgoročne) posledice pandemije za položaj žensk v družbi. Zagotovo pa so do sedaj vidne in izpostavljene posledice položaj žensk na številnih področjih njihovih življenj precej poslabšale.

- VIRI IN LITERATURA
- Almond, K. in B. Wehlie. (2020). She tried to get an abortion during the pandemic. Her state wouldn't allow it. Dostopno prek <https://edition.cnn.com/interactive/2020/06/health/abortion-access-coronavirus-cnnphotos/>
- American College of Obstetricians and Gynecologists. (2020, 18. marec). Joint Statement on Abortion Access During the COVID-19 Outbreak. Dostopno prek <https://www.acog.org/news/news-releases/2020/03/joint-statement-on-abortion-access-during-the-covid-19-outbreak>
- Bahn, K., J. Cohen in Y. van der Meulen Rodgers. (2020). A feminist perspective on COVID-19 and the value of care work globally. *Gender Work Organ* (27): 695–699. Dostopno prek <https://doi.org/10.1111/gwao.12459>
- Bateman, J. in M. Kasztelan. (2020, 1. maj). In Poland, Abortion Access Worsens Amid Pandemic. Dostopno prek <https://foreignpolicy.com/2020/05/01/poland-abortion-access-worsens-coronavirus-pandemic/>
- Bilecik, N. (2020, 21. julij). Feminist Economics Perspectives on COVID-19: Caring Labor, Care Economy and Gender Equality. Dostopno prek <https://globalcenters.columbia.edu/news/feminist-economics-perspectives-covid-19-caring-labor-care-economy-and-gender-equality>
- Božac Deležan, L. (1999). Ko je najnevarnejša institucija zakon, najnevarnejši prostor dom, najnevarnejša oseba pa partner. V: Vera Kozmik, Mojca Dobnikar (ur.), *Dosje: Nasilje nad ženskami* (str. 11–15). Ljubljana: Urad vlade Republike Slovenije za žensko politiko.
- Clement, M. (2020, 10. junij). The women travelling across Europe to escape Poland's restrictive abortion laws. Dostopno prek <https://www.telegraph.co.uk/global-health/women-and-girls/women-travelling-across-europe-escape-polands-restrictive-abortion/>
- Černe, M. (2020, 27. april). Dom ni vedno varno zavetje, a izhod iz družinskega nasilja obstaja. Dostopno prek <https://radioprvi.rtvsl.si/2020/04/med-stirimi-stenami-235/>
- Dalli, H. (2020, 23. april). Koronavirus in nasilje v družini: nesorazmerno tveganje žensk. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042927764>

Daugul, L. (2020, 2. april). Ginekologi obravnavajo le nosečnice in ženske z nujnimi stanji. Dostopno prek <https://www.rtvsl.si/slovenija/ginekologi-obravnavajo-le-nosecnice-in-zenske-z-nujnimi-stanji/519060>

Filipčič, K. (2018). Intimnopartnersko nasilje kot dejavnik ženske kriminalitete. V Mojca M. Plesničar, Alenka Selih, Katja Filipčič, (ur.), *Ženske in kriminaliteta: značilnosti ženske kriminalitete in družbeno odzivanje nanjo* (str. 119–134). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Flaherty, C. (2020, 21. april 2020). No Room of One's Own. Early journal submission data suggest COVID-19 is tanking women's research productivity. Dostopno prek <https://www.insidehighered.com/news/2020/04/21/early-journal-submission-data-suggest-covid-19-tanking-womens-research-productivity>

Ford, L. (2020, 10. april). Declare abortion a public health issue during pandemic, WHO urged. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/global-development/2020/apr/10/declare-abortion-a-public-health-issue-during-pandemic-who-urged>

Glasier, A., A. M. Gülmezoglu, G. P. Schmid, C. Garcia Moreno, in FA Van Look, P. (2006). Sexual and reproductive health: a matter of life and death. *The Lancet*, 368(9547): 1595–1607.

Glenza, J. (2020, 30. april). States use coronavirus to ban abortions, leaving women desperate: 'You can't pause a pregnancy'. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/30/us-states-ban-abortions-coronavirus-leave-women-desperate>,

GOV.si. (2020, 28. april). Od jutri naprej znova dovoljena prisotnosti spremljevalca pri porodu. Dostopno prek <https://www.gov.si/novice/od-29-4-2020-naprej/>

Haridasani, G., M. Pronczuk, in M. Stevia-Gridneff. (2020, 14. junij). Coronavirus Created an Obstacle Course for Safe Abortions. Dostopno prek <https://www.nytimes.com/2020/06/14/world/europe/coronavirus-abortion-obstacles.html>

Human Rights Watch. (2020, 8. april). Joint Civil Society Statement: European governments must ensure safe and timely access to abortion care during the COVID-19 pandemic. Dostopno prek https://www.hrw.org/news/2020/04/08/joint-civil-society-statement-european-governments-must-ensure-safe-and-timely#_ftn2

Humer, Ž. in M. Kuhar. (2010). Domače in skrbstveno delo ter odnosi med spoloma: stare zgodbe v novih preoblikah? V Družboslovne razprave, XXVI, (64): str. 81–110. Dostopno prek <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-A7C9GDBI/d6299367-7f33-4aaf-ab87-8b888510c051/PDF>

Jalušič, V., Zagorac, D. (ur.). (2004). Človekove pravice žensk. Uvodna pojasnila in dokumenti. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije, Mirovni inštitut.

Jones, R. K., L. Lindberg, in E. Witwer. (2020). COVID-19 Abortion Bans and Their Implications for Public Health. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 52(2): 65–68.

Kwai, I., Magdziarz, A., Pronczuk, M. (2021, 27. januar). Near-Total Abortion Ban Takes Effect in Poland, and Thousands Protest. *The New York Times*. Dostopno prek <https://www.nytimes.com/2021/01/27/world/europe/poland-abortion-law.html>

Langin, K. (2021, 9. februar). Pandemic hit academic mothers especially hard, new data confirm. Dostopno prek <https://www.sciencemag.org/careers/2021/02/pandemic-hit-academic-mothers-especially-hard-new-data-confirm>

Lewis, H. (2020, 19. marec). The Coronavirus Is a Disaster for Feminism. Dostopno prek <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>

Malovrh, P. (2020, 2. april). »Nasilje je virus, nevarnejši od vseh bolezni.« Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/nasilje-je-virus-nevarnejši-od-vseh-bolezni/>

Maqbool, A. (2020, 6. maj). Coronavirus: Texas banned abortions - how did that affect women? Dostopno prek <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52535940>

Marie Stopes International. (2020). Resilience, Adaptation and Action: MSI's Response to Covid-19. Dostopno prek <https://www.mariestopes.org/media/3849/resilience-adaptation-and-action.pdf>

Mladenović, A. (2020, 4. september). Še vsaka je rodila. Dostopno prek <https://spol.si/blog/2020/04/09/se-vsaka-je-rodila/>

MMC RTV SLO. (2020, 13. april). Pandemija ne sme biti razlog za prenehanje opravljanja splavov. Dostopno prek <https://www.rtvsl.si/zdravje/novi-koronavirus/pandemija-ne-sme-bit-razlog-za-prenenhanje-opravljanja-splavov/520469>

Peticija.online. (2020). Spremljavo partnerja pri porodu je pomembno navkljub epidemiji! Dostopno prek https://www.peticija.o.nline/spremljavo_partnerja_pri_porodu_je_pomembno_navkljub_epidemiji

Plesničar, M. M., M. Drobnjak in K. Filipčič. (2020). Kriminaliteta v času COVID-19. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani. Dostopno prek <http://inst-krim.si/wp-content/uploads/2020/04/Kriminaliteta-v-dobi-covid-19.pdf>

Podreka, J. (2017). Bila si tisto, kar je molčalo: intimnopartnerski umori žensk v Sloveniji. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Policija. (2020). Poročilo za prvo polletje 2020. Dostopno prek <https://www.policija.si/images/stories/Statistika/LetnaPorocila/PDF/PorociloZaPrvoPolletje2020.pdf>

Power, K. (2020). The COVID-19 pandemic has increased the care burden of women and families. V Sustainability: Science, Practice and Policy, (16):1 str. 67–73 Dostopno prek <https://doi.org/10.1080/15487733.2020.1776561>

Renner, T. (2000). O delu iz ljubezni. Spremlja študija. V A. Oakley. Gospodinja (str. 279–298). Ljubljana: *cf.

Sajovic, K. (2020, 7. april). Neznosnost štirih sten: Karantena kot prosti poligon v družini. Dostopno prek <https://www.rtvsl.si/crna-kronika/neznosnost-stirih-sten-karantena-kot-prosti-poligon-za-nasilje-v-druzini/519738>

Spectre. (2020, 20. april). Cross-Border Feminist Manifesto. Emerging from the pandemic together. Dostopno prek <https://spectrejournal.com/cross-border-feminist-manifesto/>

Svet24. (2020, 27. april). "Moje telo, moja izbira": splav v koronačasu. Dostopno prek <https://novice.svet24.si/clanek/novice/svet/5ea68878c52b6/moje-telo-moja-izbira-splav-v-koronacasu>

Todd-Gher, J., Shak, P. K. 2020. Abortion in the context of COVID-19: a human rights imperative. Sexual and Reproductive Health Matters, 28(1), 28–30.

Tolan, P. H. (2007). Understanding Violence. V Daniel J. Flannery, Alexander T. Vazsonyi, Irwin D. Waldman (ur.), The Cambridge Handbook of Violent Behavior and Aggression, (str. 5–18). New York: Cambridge University

Topping, A. (2020, 24. julij). UK working mothers are 'sacrificial lambs' in coronavirus childcare crisis. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/money/2020/jul/24/uk-working-mothers-are-sacrificial-lambs-in-coronavirus-childcare-crisis>

UN NEWS. (2020, 6. april) UN chief calls for domestic violence 'ceasefire' amid 'horrifying global surge'. Dostopno prek <https://news.un.org/en/story/2020/04/1061052>

UNFPA. (2020). Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic: UNFPA Global Response Plan. Dostopno prek https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/UNFPA_Global_Response_Plan_Final_Revised_June.pdf

UNICEF, Plan International, and UN Women. (2020). A New Era for Girls: Taking Stock of 25 Years of Progress. New York: UNICEF. Dostopno prek <https://www.unicef.org/reports/new-era-for-girls-2020>

Hana Barši Palmić

COVID-19 – PRELOMNICA DRUŽBE NADZORA – POGLED V PRIHODNOST

»Bojim se, da se bomo danes dejansko zbudili v družbi nadzora, ki je že povsod okoli nas.«
Richard Thomas, komisar Združenega kraljestva za informiranje, november 2006.

Tekom pandemske krize covida-19¹ in obvezne karantene za večinski del svetovne populacije so v nekaterih državah vladne organizacije sprejele vrsto neklasičnih ukrepov s pomočjo zmogljivosti visoke tehnologije.

V italijanski Lombardiji se je preko lokacijskih storitev na mobilnih telefonih nadzorovala stopnja konformnosti prebivalcev pri sledenju ukrepa karantene in prepovedi socialnega zbiranja.

Aplikacija, uporabljena v Nemčiji, je lahko nadzirala telesni pritisk, vročino, kakovost spanca in srčni utrip.

Poljska vlada je vzpostavila »home quarantine« aplikacijo, kjer ljudje s fotografijami in deljenjem lokacije dokazujejo, da so doma.

Policija v Združenem kraljestvu je razvila tehnologijo optičnega branja obrazov preko video javnega nadzora, ki jo je sprva uporabljala za iskanje osumljencev kriminalnih dejanj ter varovanje prireditvev in dogodkov z visoko stopnjo rizičnosti, sedaj pa se uporablja za nadzor celotne populacije.

V Izraelu so pričeli uporabljati tehnologijo zbiranja lokacijskih podatkov, ki je bila ustvarjena za namen protiterorističnih operacij, v času pandemije pa bi locirala posameznike, ki so bili v stiku z bolniki.

Kitajska je organizirala barvne QR kode, ki so posamezniku preko mobilnega telefona omogočale stopnjo svobodnega premikanja glede na stopnjo ogroženosti okužbe. Zelena koda je pomenila prosto premikanje med zastavljenimi urbaniimi mejami, rumena koda je pomenila sedem dni v karanteni in rdeča štirinajst dni. Omejen je bil dostop do raznovrstnih urbanih območij za rumeno in rdečo kodo.

¹ V prispevku se kot avtorica nanašam na razmere in ukrepe, uvedene v času prvega vala pandemije, tj. februarja in marca 2020.

Hongkong je odredil obvezno nošenje »sledilne zapestnice« za vse, ki so v času pandemskega izbruha prišli iz tujine, in obvezno karanteno obdobja 14 dni. V Južni Koreji so vladne organizacije zbirale in nadzorovale podatke iz javnega video nadzora, lokacijske storitve pametnih mobilnih telefonov in promet kreditnih kartic, prek katerih so sledili posameznikom, okuženim s SARS-CoV-2.

Singapur je organiziral ekipo »digitalnih detektivov«, ki nadzorujejo življenje tistih v strogi karanteni.

Vsi omenjeni primeri² nakazujejo na vzorec, ki se je z začetkom pandemije pojavil pri najvišjih organih tako državnih kot zasebnih institucij najrazvitejših delov sveta. Tovrstna uporaba visoke tehnologije z namenom nadzorovanja in obvladovanja širjenja svetovne pandemije se povezuje s teorijo »postmoderne«³ in informacijske dobe, katere razvoj se postavlja v 2. polovico 20. stoletja. Za ta čas je značilno dominiranje informacij, ki delujejo kot oblika komunikacije in vstopajo v rešitev družbenih polj.

*

V družbenih krizah, ob naravnih katastrofah in raznovrstnih kriznih situacijah, kjer je človeštvo na neki način ogroženo, se lahko nazorno uvidita stabilnost in konformnost družbe tako na mikro kot na makro ravni. V tovrstnih krizah pride tudi do prestrukturizacije hierarhij, kar pomeni, da lahko tovrstne situacije družbo usmerjajo knapredovanju ali pa nazadovanju. Glede na to, da je govora o družbi, pa tovrstne situacije pogosto povzročijo preplet tovrstnih regresivnih in progresivnih smeri razvoja. Ob tem se začne postavljati vprašanje, kateri vzgibi postanejo dominantni in se nadaljujejo tudi v normalnih razmerah. Izrazi se tako stopnja organiziranosti kot način reševanja kriz in pristop do novih družbenih problematik in okoliščin, ki vzniknejo.

Kriza covid-19 je neposredni pokazatelj odzivanja družbe v 21. stoletju in njenega načina soočanja s krizami, ko se družbeni temelji zamajajo. V novih okoliščinah se vzpostavi nov družbeni red, usrediščene postanejo drugačne vrednote, reakcije vlade in javnosti pa prikažejo ogledalo za svet, ki se postopoma ustvarja. Vrsta ukrepov, ki so bili sprejeti v času prvega vala pandemije, je naletela na vprašanja transparentnosti političnih interesov in uporabljenih metod pri reševanju družbene krize.

² Različni viri: Natasha Singer in Chloe Sang-Hun. As Coronavirus Surveillance Escalates, Personal Privacy Plum-mets. The New York Times. 2020.
Rob Lever. One victim of COVID-19 pandemic may be privacy rights. The Japan Times. 2020. Al Jazeera English. Should we worry about surveillance during the pandemic? Start Here. 2020.

³ Tu se navezujem na obdobje postmodernizma po avtorju Fredricu Jamesonu, ki opisuje medije in kapitalizem kot ene glavnih faktorjev v tem obdobju družbe, ki oblikujejo človeški način življenja in razmišljanja. Pogosto se s post-moderno dobo povezuje tudi informacijska doba, na katero se nanašam v nadaljevanju.

V tem prispevku je moja rdeča nit raziskovanje vpliva družbenih kriz na konformnost družbe in prestrukturiranje centrov moči in vpliva. Kot sem že omenila, bom tovrstno problematiko prikazala na aktualni krizi, kjer se je nadzor z uporabo visokih tehnologij prav posebej osredotočil na slehernega posameznika. Preko zarisovanja zgodovinskih silnic poskušam prikazati, da svet v času med in po covidu-19 ne bo popolnoma novo in neznano okolje, temveč se historični trenutki le ponavljajo v drugačni preobleki na bolj globalni ravni.⁴ Pregledala bom koncepte, ki se nanašajo na preučevanje političnih pristopov v času tovrstnih razmer in uvedbo visokotehnoloških struktur z namenom organiziranja družbenega življenja.

*

Shoshana Zuboff raziskuje delovanje kapitalizma nadzora, ki »prevzema človeško izkušnjo kakor čisto blago, ki se pretvarja v vedenjski nabor podatkov.«⁵ Vsebinsko posameznikove potrošnje je zgolj prva stopnja nadzora, ki ji sledi pristop behaviorizma, kjer posameznik skozi kapitalizem nadzora ni le opazovan, temveč tudi oblikovan.⁶

Po avtoričini razlagi je kapitalizem nadzora oblika organizacije, ki določa in oblikuje način delovanja v določeni družbi, tehnologija je le orodje za pridobivanje in oblikovanje informacij. Sprejema se nova družbena pogodba, a ne med družbenimi skupinami, temveč med elitami in tehnologijo. Družbene skupine v tem kontekstu postanejo le objekt nadzora in profita.

Populističen pristop, ki se v tovrstnih diskusijah pogosto zastavi, je intenzivno nasprotovanje »kapitalizmu nadzora«⁷ in stroga kritika uporabe in prisvajanja zasebnih informacij posameznikov.

Sledenje in nadzor nad rabo interneta, gibanja ter delovanja je pri monopolnih zasebnih korporacijah, kakršni sta Google in Apple, že uveljavljena praksa, kjer je najmanjši objekt opazovanja posameznik. Raba tehnologij za nadzor in komunikacijo pa se še dodatno potencira v času družbenih kriz za specifične cilje držav in njenih institucij.

Porajajo se vprašanja o legitimnosti uporabe zasebnih podatkov posameznikov in o doslednosti namenov za uporabo tovrstnih informacij tako v normalnih razmerah kot v času družbenih kriz.

⁴ Zaradi tematske širine lahko silnice med trenutno in preteklimi družbenimi krizami le nakažem, to pa še ne pomeni enačenja dogodkov, okoliščin in posledic.

⁵ Shoshana Zuboff. The Age of Surveillance Capitalism The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. Public affairs. New York, 2019. Str. 8.

⁶ Prav tam.

⁷ Prav tam.

Družbena kriza ali naravna katastrofa je po preučevanjih Naomi Klein priložnost za uveljavljanje t. i. »doktrine šoka«. Kapitalizem nadzora se prelevi in sodeluje z »uničevalnim kapitalizmom«.⁸ Razlaga delovanja družbe v času družbenih kriz se najbolj pokaže na realnih primerih iz bližnje zgodovine.

Teroristični napad 11. septembra 2001 v New Yorku je ena izmed ključnic prelomnic časa »pred nadzorom« in časa, ko se začne ustanavljanje svetovnih in državnih institucij, ki svojo moč temeljijo na strahu. »Vojna proti terorju« je nastopila kakor novo nastala »ideologija«, ki je štivila in spodbujala vladavino vojske in nadzora tako ameriške kakor svetovne populacije.

To je bila drzna evolucija šokterapije. /.../ Bushevo moštvo [je] vzpostavilo popolnoma nov okvir za svoje delovanje – vojno proti terorju – ki je bil od vsega začetka zgrajen, da bo zaseben. Podvig je terjal dve stopnji. Prvič, Bela hiša je izrabila vsesplošni občutek nevarnosti po 11. septembru, da je dramatično povečala policijska, nadzorna, pridržalna in vojaška pooblastila izvršilne veje oblasti – kar je prevzem moči, ki ga je vojaški zgodovinar Andrew Bacevich imenoval 'postopni državni udar.' Nato so te na novo okrepljene in bogato financirane funkcije varnosti, invazije, okupacije in obnove takoj povezali z zunanjim virom, predali zasebnemu sektorju, da jih opravlja z dobičkom.⁹

Prišlo je do erozije državljskih svoboščin z namenom »skupnega dobrega proti terorizmu – za zaščito populacije« in podobnih popularnih izrazov, ki so se pogosto pojavljali v nagovorih najvplivnejših politikov.

V času ameriške vojne proti terorju¹⁰ je prihajalo do represivnih režimov, ki so uvajali nadzorne sisteme, vzporedno pa so se uresničevali partikularni politični interesi. Četudi pandemija ni definirana kot vojna, temveč zdravstvena kriza, je bila pri mnogih vodilnih politikah obravnavana kot taka.

»Na situacijo gledam in jo razumem kakor vojno predsedništvo. Mislim, saj se proti temu borimo.« (Ameriški predsednik Donald Trump, 18. 3. 2020).

⁸ Naomi Klein. Doktrina šoka. Mladinska knjiga, Ljubljana 2007. V času, ko je družba prešibka za efektiven odziv, je izrabljanje nacionalnih kriz za uveljavljanje lastnih političnih idej in nazorov taktika »uničevalnega kapitalizma«. Pri povzemanju doktrine šoka, avtorice Naomi Klein, je skoraj neizogibna omemba procesa uničevalnega kapitalizma, četudi sem zaradi zoženja tematskega polja natančnejšo obravnavo tega izpustila.

⁹ Naomi Klein. Doktrina šoka. Mladinska knjiga, Ljubljana 2007. Str. 402.

¹⁰ Pomembno je omeniti tudi ameriško »vojno proti drogam«, ki prav tako izkazuje podobne politične interese kot »vojna proti terorju«.

»Delovati moramo kakor vlada v vojnem času.« (Britanski premier Boris Johnson, 17. 3. 2020).

»V vojni smo.« (Francoski predsednik Emmanuel Macron, 16. 3. 2020).

»Nevarnost je hujša kot v klasični vojni, razen če je v njej uporabljeno biološko orožje.« (Slovenski premier Janez Janša, 19. 3. 2020).

Pisatelj in mislec Yuval Noah Harari se s tovrstnim vojnim pristopom ne strinja: *»To ni vojna, to je zdravstvena kriza. Če želiš nekoga postaviti kot vodjo, postavi medicinsko sestro, ne vojaka.«¹¹ Z izpostavljanjem »vojnega« stanja vodilni organi dosegajo višjo stopnjo navidezne represije, ki se izvaja potihoma. Določeni partikularni politični interesi pridobivajo moč, vse lažje jih je uveljaviti, saj je množica v času silovitih družbenih sprememb negotova in le stežka ohrani dovoljšnjo stabilnost za pragmatično repliko.*

Postavljanje kriterijev in klasifikacij je za časa prvih valov covid-19 potekalo mimo javnosti ter demokratično in transparentno odločanje je v izrednih razmerah skoraj v celoti odpadlo, kar ni redkost v družbenih krizah.

Harari pravi: *»Ukrepi, sprejeti v krizah, imajo tendenco, da se za dolgo ohranijo še po kriznem času.«¹² Vrste nadziranja s prvotnim in izključnim razlogom pri čim učinkovitejši zaježitvi virusa morajo biti do populacije transparentne. »Prebivalci morajo zahtevati, da se kakršno koli povečanje nadzora nad posamezniki tem enako poveča nadzor nad vlado in njihovim delovanjem.«¹³*

Za razumevanje vzrokov in posledic ter splošnih dejavnikov in bistvenih akterjev trenutne situacije je bistveno spoznanje, da se je posebno na ameriškem območju podobno zaporedje dogodkov že odvilo. »Kratkotrajne« sprejete oblike nadzora z namenom nacionalne zaščite v času po 9/11 in z namenom zaježevanja pandemije v trenutnih razmerah so se kmalu spreobrile v dolgoročno kršenje državljskih svoboščin in pravic.

Vojna v Afganistanu in Iraku je bila ravno tako vojna orožja in nasilja, kot je bila vojna prisluškovanja, sledenja in nadzorovanja preko tehnologije. Leta 2013 je žvižgač Edward Snowden razkril način delovanja in nadzorovanja svetovnega prebivalstva preko elektronskih naprav s strani National Security Agency in Central Intelligence Agency, kar je razkrilo ključno dilemo – ali tovrstne institucije lastno prebivalstvo tretirajo tako kot tretirajo »talibane« in »teroriste« na Bližnjem vzhodu?

¹¹ Al Jazeera English. Should we worry about surveillance during the pandemic? Start Here. 2020.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

Podobni vzorci obravnavanja družbene polemike kot vojne se nakazujejo pri omenjenih zgodovinskih krizah in v trenutni zdravstveni krizi. Izvajanje navidezne represije pa hodi z roko v roki z uvajanjem nadzornih sistemov, ki so ključen zgodovinski mehanizem v razvoju.

Bistvena razlika družbene krize 9/11 ter pandemije covida-19 je tarča nadzorovanja. V vojnem obdobju je za vladne institucije bistven pregon sovražnikovih sil in delitev ljudi na nasprotnike in zaveznike, zdravstvena kriza pa je razdelila posameznike na bolnike in nebolnike, tarča nadzora in spremljanja pa je svetovna populacija.

Nakazane vzporednice in silnice med 9/11 in covidom-19 niso naključne in niso le teoretične predpostavke. Čas odklonskosti je prav tako ključen za kritičnost in nekonvencionalne ideje, ki preko površinske maske delujejo kakor družbeno koristna sprememba, vendar za svoje ključne namene in posledice vodi v večjo družbeno klasifikacijo in hierarhijo, v največji skrajnosti tudi v sistemski razizem oziroma druge vrste diskriminacije, ki se zgodi s separacijo družbe in segmentacijo družbenih struktur.

Pot kapitalizma nadzora v postopni totalitarizem? – »Dominacija človeške duše«

Kakor je teroristični napad 9/11 v New Yorku pomenil prelomnico pri organizaciji družbe v 21. stoletju, bo pandemija covida-19 tako pomenila spremembo v svetovnem načinu delovanja. Množica vzorcev za nadzor populacije v času covida-19 se povezuje preko mentalitete, ki jo vpeljuje, in preko razvoja visoke tehnologije, ki tovrstno delovanje omogoča.

Postopek, kako kapitalizem nadzora teoretično uveljavlja ideologijo totalitarističnih režimov, poteka preko spodkovanja demokratskih načel. Po besedah Vinay Gupta: *»Nismo posodobili sistema demokracije v zadnjih 300 letih.«*¹⁴ Pogosto prepričanje je, da se velike množice populacije ne počutijo dovolj silovite, da bi lahko dejansko vplivale na spremembe v svetu in celo na lastna življenja. Gupta meni, da je manjkajoča sila mehanizem, ki bi mu uspelo obrniti ljudske množice in njihove nazore v vodilne, efektivne akterje. *»Funkcije demokracije postajajo zastarele, medtem ko se stebri družbe premikajo v popolnoma nove tehnološke oblike. /.../ Še drugi problem je, da so zaradi svoje neprilagojenosti na postmoderni svet stare oblike v ranljivem položaju za visoko tehnološki vdor.«*¹⁵

14 Cogx. Big Brother is Watching: From Surveillance Capitalism to Totalitarian Regimes. 2019.

15 Prav tam.

Režim, h kateremu nas vodi kapitalizem nadzora, je pogosto prepoznan tudi kot »digitalni totalitarizem«. Zuboff je skovala izraz *»instrumentarizem«*, ki cilja na to, da *»instrumentacija in instrumentalizacija vedenja služita namenu modifikacije, napovedovanja, monetizacije in nadzora.«*¹⁶

Tovrstne modifikacije vedenja delujejo v skladu s procesih avtomatizacije, kjer izključijo individualno zavest. Avtomatizacija informacij skozi naša življenja ni več dovolj, bistvena je avtomatizacija celotnih populacijskih skupin.

V totalitarnih režimih se konformnost dosega preko represivnih aparatov države in represivne ideologije, pri instrumentarizmu ideologije in represije ne potrebujemo. Preko vedenjskih modifikacij se avtomatizira delovanje posameznika in njegov vzorec se posploši na skupnost. Tovrstna človeška percepcija se uporablja in preoblikuje kakor načine in sredstva kapitalistične produkcije in s tem tudi kapitalističnih dobrin. Zuboff citira digitalnega programerja, ki poenostavljeno proces razloži tako: *»Učimo se pisati glasbo, da bodo po tej glasbi potem plesali.«*¹⁷

Kocbek¹⁸ v komentarju knjige *The age of surveillance capitalism*, zgoraj omenjene avtorice, razdeli državljane na dve skupini v očeh digitalne tehnologije:

Kombinacija med nadzorom, ki ga izvaja država, in njegovega kapitalističnega ekvivalenta pomeni, da digitalna tehnologija v vseh družbah državljane deli v dveh skupini: na tiste, ki opazujejo (nevidne, neznane, brez odgovornosti), in na tiste, ki so opazovani. To ima velike posledice za demokracijo, kajti neravnotežje v znanju se prenaša v neravnotežje moči.

Delitev na opazovane in tiste, ki opazujejo, ali na »nadzornike« in »nadzorovane« pa je tu precej okorna. Aspekt nadzora, ki ga tu razlagam, je, da ni bistvene ločnice med tema dvema skupinama (ker ni centralne entitete), temveč je opazovanje razširjeno na celotno družbo. To pa ne pomeni, da je tudi moč neskoncentrirana.

Totalitarizem, kot je poznan iz zgodovine, v digitalni dobi po slednjih ugotovitvah ne uspeva na klasični način. Novi digitalni režim, ki se uveljavlja preko normalizacije in širitve visoke tehnologije v načinu delovanja in razmišljanja posameznika postaja grožnja egalitarni in solidarni družbi, še posebej, ker so ukrepi novonastalih situacij pogosto nezaznavni. Novosti, ki se odvijajo, se ne zaznava kot grožnja, produkcija in uporaba zasebnih informacij se ne opazi in postopno preoblikovanje humanosti je diskretno.

16 Shoshana Zuboff. The Age of Surveillance Capitalism The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. Public affairs. New York, 2019. Str. 352.

Bistvena razlika med klasičnim totalitarizmom in instrumentarizmom je metoda delovanja, kjer je pri totalitarnih režimih bistvena agresija in nasilje, v instrumentarizmu pa so to terminski trgi obnašanja in modifikacije vedenja.

17 Shoshana Zuboff. The Age of Surveillance Capitalism The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. Public affairs. New York, 2019. Str. 294.

18 Darja Kocbek. Na vrsti je avtomatizacija ljudi. Mladina. 2019.

Navezovala sem se na več teorij, ki preučujejo stopnjevanje družbe nadzora v totalitarno družbo, vendar tovrstno argumentacijo deloma zavračam. Bolj jasno povzemam idejo, ki se nanaša na avtorico Shoshano Zuboff in njeno teorijo instrumentalizma. Predvidevam nadaljnjo visoko stopnjo razvoja tehnološkega vpliva na delovanje človeka kot družbenega in samostojnega bitja, ki bo postopno deloval v obliki izjemno subtilnega »režima«, če tovrstno obliko organizacije sploh lahko tako imenujem.

Uvid na makro ravni povezuje implementacijo visokotehnoloških struktur v vsakdanje življenje (in v nevsakdanje življenje, kot so družbene krize) s teorijo o družbi 21. stoletja, ki ostaja odprta debata za mnoge akademike. Veliko teh pa se znajde v ostri kritiki t. i. družbi nadzora in prihodnosti, ki naj bi vodila v totalitarne sisteme. Moja metoda preučevanja in kritičnega osmišljanja tovrstne tematike sledi iz perspektive o produktivnem iskanju povezanih motivov širše slike, namesto podrobno preučevanje elementov posameznih družbenih pojavov. Ti so ravno tako ključni za razumevanje družbenih okoliščin, za potrebe osrediščenega bistva tega komentarja pa je tovrstno preučevanje mikro podrobnosti deloma nekonstruktivno.

Rdeča nit, ki bo povezala vso zgodbo »covid-19 v družbi 21. stoletja« skupaj je razlaga, kako se prejšnji omenjeni koncepti bistveno povezujejo preko ključnih navidezno prikritih soodvisnosti. Tehnološki nadzor oziroma spopadanje s pandemijo preko visokotehnoloških informacij in algoritmov deluje kakor nov vzorec, vendar v podrobnem pregledu si je tovrstno potezo najbolje predstavljati kot najbolj pričakovano glede na doktrino postmodernega sveta in nove družbe 21. stoletja. Praksa populacije posebno razvitega sveta prikazuje hipotetično podobo, kakršno opisujejo mnogoteri avtorji, ki se sprašujejo, kam vodi vedno večja odvisnost in dostopnost visoke tehnologije pri splošni množici in kako ta vodi našo družbo. Nazorni historični primeri, kot je tudi teroristični napad 9/11, ne pomenijo le kriznega časa in s tem družbenega mejnika, temveč je signifikanten vpogled v medvrstične pojave, ki hodijo z roko v roki z novonastalimi okoliščinami. Informacije, ki so uporabljene in potekajo večinoma preko tehnoloških platform, so jedro, ki osredišči način, s katerim se spopadamo z zdravstveno krizo. Tehnologija je tu uporabljena tako kot zaščita kakor oblika nadzora ogrožene človeške populacije.

Če se odmaknem korak stran od debat o visoki tehnologiji in družbi nadzora, se nam izostri slika, ki pravzaprav pojasni naše delovanje na tovrstnem področju. Definiranje človeškega bitja v sodobni družbi kakor behavioristično konformističnega posameznika je vedno bolj razvpita argumentacija, ki razlaga položaj subjekta kakor mehanicističen ali celo »avtomatiziran«¹⁹.

Doktrina o posamezniku v 21. stoletju pojasnjuje vedno bolj vodilno vlogo informacijske in komunikacijske tehnologije nad posameznikom vpetega v tehnološka omrežja. Preučevane krize in omenjeni avtorji usmerjajo diskurz prihodnje družbe, kjer bo subjekt prilagojen na način delovanja in »sobivanja« z visoko tehnologijo. Na tej točki se porajajo vprašanja o obstoju in razvoju novih oblik režimov, ki ne spominjajo na starejše oblike organizacije družbe, ki jih poznamo in pričakujemo.

- LITERATURA Al Jazeera English. Should we worry about surveillance during the pandemic? Start Here. 2020. Internetni dostop: <<https://www.youtube.com/watch?v=e8galksRiCo>>. Datum dostopa: 13. 7. 2020.
- Cogx. Big Brother is Watching: From Surveillance Capitalism to Totalitarian Regimes. 2019. Internetni dostop: <https://www.youtube.com/watch?v=sNlNFcJc_jo&t=3437s>. Datum dostopa: 10. 8. 2020.
- Klein, Naomi. Doktrina šoka. Mladinska knjiga, Ljubljana 2007.
- Kocbek, Darja. Na vrsti je avtomatizacija ljudi. Mladina. 2019. Internetni dostop: <<https://www.mladina.si/189332/na-vrsti-je-avtomatizacija-ljudi/>>. Datum dostopa: 26. 7. 2020.
- Lever, Rob. One victim of COVID-19 pandemic may be privacy rights. The Japan Times. 2020. Internetni dostop: <<https://www.nytimes.com/2020/03/23/technology/coronavirus-surveillance-tracking-privacy.html>>. Datum dostopa: 13. 7. 2020.
- Singer, Natasha in Choe Sang-Hun. As Coronavirus Surveillance Escalates, Personal Privacy Plummets. The New York Times. 2020. Internetni vir: <<https://www.nytimes.com/2020/03/23/technology/coronavirus-surveillance-tracking-privacy.html>>. Datum dostopa: 13. 7. 2020.
- Zuboff, Shoshana. The Age of Surveillance Capitalism The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. Public affairs. New York, 2019.

¹⁹ Zuboff, Shoshana. The Age of Surveillance Capitalism The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. Public affairs. New York, 2019.

IZZIVI ŠOLANA NA DALJAVO: NEENAKOST MOŽNOSTI DIJAKOV

Povzetek

Namen prispevka je osvetliti neenake možnosti za izobraževanje dijakov v času epidemije. Čeprav so srednješolci heterogena populacija, smo se v prispevku osredotočili na sekundarno raven izobraževanja, za katero je bilo na ravni ukrepov sprejetih s strani države priskrbljeno slabše kot za osnovne šole. V prispevku predstavimo koncept neenakosti ter zagotavljanje enakosti v vzgojno-izobraževalnem procesu. Poleg teoretskih izhodišč in pregleda člankov ter raziskav, ki so nastali v času zaprtja šole, osvetlimo navedene teze in preko njih prikažemo ključne težave v času epidemije povezane z izobraževanjem na daljavo.

Ključne besede: epidemija, izobraževanje na daljavo, dijaki, neenakost

Uvod

Razglašena epidemija zaradi koronavirusa, zaprtje države ter ustavitev javnega življenja – vsi ti dejavniki so na poseben način zaznamovali naša življenja. Prav poseben izziv predstavlja (večmesečno) šolanje na daljavo, zato je razprava, ali je bila šola na tako izvedbo pouka pripravljena, še kako pomembna. V prispevku se bomo osredotočili na srednješolsko izobraževanje v Sloveniji v času epidemije in zaprtja šol tako v prvem kot drugem valu.

Na začetku je potrebno pojasniti pojem izobraževanja na daljavo. Keegan (1996) pravi, da je izobraževanje na daljavo oblika izobraževanja, za katero je značilno, da sta učitelj in dijak večinoma prostorsko in časovno ločena, da izobraževalni proces organizira izobraževalna organizacija, proces pa poteka s pomočjo različnih medijev ter da izobraževalna organizacija dijakom nudi možnost dvosmernega komuniciranja (prav tam, str. 50). Izobraževanje na daljavo je torej postalo oblika šolanja, pri kateri sta dijak in učitelj¹ prostorsko oz. časovno ločena in pri kateri učitelj za dijake pripravi in izpelje pouk oz. aktivnosti na daljavo.

¹ V prispevku uporabljamo moški slovnični spol, ki se nanaša tako na moške kot na ženske.

Tako šolanje zahteva temeljito poznavanje procesov poučevanja in učenja ob hkratnem angažiranju vseh drugih strokovnih delavcev na šoli (od ravnateljev in učiteljev do pedagogov in drugih svetovalnih delavcev). Glavni namen izobraževanja na daljavo v teh posebnih razmerah pa naj bi bil ohraniti stik učeče se populacije z vzgojno-izobraževalnim področjem in vsebinami, poleg tega pa tudi vzdrževati (do sedaj) doseženo raven znanja; spodbujanje dijakov k doseganju ciljev v skladu z učnimi načrti ter spodbujanje k proaktivnemu delovanju (Logaj idr. 2020, str. 2).

V prispevku se bomo osredotočili na naslednje teze:

- šolanje na daljavo povzroča diskriminacijo dijakov iz socialno šibkejšega okolja in dijakov iz marginaliziranih skupin;
- za izvajanje šolanja na daljavo je treba dijake nujno preskrbeti s tehnološko opremo;
- dijaki iz socialno ogroženega okolja in marginaliziranih skupin nimajo enakih možnosti, da bi usvojili cilje in standarde znanja iz učnih načrtov ter katalogov znanja.

Opredelitev koncepta enakosti in neenakosti

Preden opredelimo koncept neenakosti v izobraževanju in da bi tega v nadaljevanju bolje razumeli, si najprej pogledajmo koncept enakosti. Enakost v institucionalni vzgoji in izobraževanju za Kodeljo (2006) pomeni, »da mora vsakdo imeti enake izobraževalne možnosti obiskovanja šole in s tem tudi sodelovanja v tekmi za svoje mesto pod soncem« (str. 32).

Enake izobraževalne možnosti so po mnenju Sardoča (2013) eden od temeljev javnega šolstva ter predstavljajo enega od osnovnih mehanizmov za zagotavljanje pravičnosti v procesih distribucije selektivnih družbenih položajev. Pri enakih izobraževalnih možnostih imamo opraviti s pojmovanjem, ki vključuje dve heterogeni konceptiji, in sicer: enaka izhodišča na začetku izobraževanja/šolanja in enako dostopnost do izobrazbe/šolanja (Kodelja 2006, str. 31).

Govorjenje o družbeni neenakosti v kontekstu socialne strukture se na drugi strani nanaša na problematiko povezovanja oz. medsebojnih odnosov različnih družbenih skupin ter njihovih pripadnikov, ki so se zaradi delovanja različnih dejavnikov znašli v neenakem položaju. V tem kontekstu se torej govori o skupinah in posameznikih, ki se med seboj razlikujejo. Pri konceptu neenakosti so »v igri« razlike med skupinami, ki vključujejo posameznike s podobnim položajem v nekem konkretnem sistemu družbenih neenakosti (Hafner-Fink, 1993, str. 959).

Avtor (prav tam) v delu Družbene neenakosti, strukturne sheme in teoretski koncepti zelo nazorno pojasni, da se v vsakdanjem življenju srečujemo z različnimi vrstami neenakosti. Med najpomembnejše in pogostejše sodijo naslednje:

- neenakosti, ki so imanentne posameznim vrstam lastninskih odnosov (npr. razlike med lastniki in nelastniki produkcijskih sredstev);
- neenakosti, ki so neposredna realizacija različnih oblik delitev dela (npr. delitev med mestom in vasjo; fizično in umsko delo itd.);
- različnost položajev v sistemu porazdelitve pomembnih družbenih dobrin (npr. izobrazba, dohodek, materialni standard, kultura itd.);
- osebne okoliščine (npr. biološki spol, rasa, starost, fizične sposobnosti).

Vzroki za neenako obravnavo in neenake dejanske možnosti dijakov so lahko sistemske narave (formalna neenakost: zakonska, ustavna določila, šolski predpisi) ter dejanske enake možnosti, ki vključujejo razlike glede na družbeni (obstoje predpisi, stereotipov, diskriminacije) ali kulturni (kulturna asimilacija, neupoštevanje izvirne kulture) položaj posameznika.

Zagotavljanje enakosti v sekundarnem izobraževanju

Glede na razlago koncepta enakosti in neenakosti lahko vidimo, kako enakost zagotavljajo v vzgojno-izobraževalnem procesu. Enake izobraževalne možnosti tradicionalno povezujemo z vrsto različnih idealov, ki so v sodobni družbi samoumevni in to so:

- vsi posamezniki imajo omogočen dostop do ustrezne izobrazbe oz. kvalifikacij;
- moralno-arbitrarni dejavniki (kot so na primer: spol, rasa, veroizpoved, etična pripadnost, socialnoekonomski položaj) nimajo vpliva na proces, v okviru katerega posamezniki konkurirajo za selektivne družbene položaje;
- določen položaj je dodeljen najustreznejšemu oz. najboljšemu kandidatu (Sardoč 2013, str. 49).

Ideal enakih možnosti kot regulativni ideal procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje sestavljata dve ločeni načeli: načelo nediskriminiranja in načelo izenačitve začetnega položaja (prav tam, str. 51). Načelo nediskriminiranja veleva, naj imajo posamezniki enake pravice, ne glede na spol, socialno in kulturno poreklo, veroizpoved, narodno pripadnost, telesno in dušeno konstitucijo. Načelo izenačitve začetnega položaja pa veleva, da poteka pridobivanje kvalifikacij za konkuriranje v okviru procesa za selektivne družbene položaje. To načelo ima dva cilja, ki sta povezana z zagotavljanjem pravičnosti načela nediskriminiranja, in sicer negativnega ter pozitivnega.

Po eni strani je cilj nevtralizirati, zmanjšati ali ublažiti morebitne prednosti, ki naj bi jih imeli tisti posamezniki, ki so v boljšem položaju, po drugi strani pa naj bi pozitivni cilj načela izenačitve začetnih položajev vsem posameznikom zagotavljal, da pošteno dosežejo izhodišče v okviru procesa konkuriranja za selektivne družbene položaje (prav tam).

Kodelja se v besedilu Enake izobraževalne možnosti (2006) sprašuje, ali so tovrstne šolske politike zagotavljanja enakih možnosti za vse otroke pravične. Ko izhajamo iz klasičnega pojmovanja pravičnosti, kjer enake obravnavamo enako in neenake različno, se zdi, da so strategije pravične, saj postavljajo učence v položaj, ko so neenaki (tisti, ki izhajajo iz kulturno in socialno deprivilegiranih okolij, in tisti, ki so delavskega ali kmečkega porekla) obravnavani različno, enaki pa enako (prav tam). Rawslovo načelo poštene enakosti možnosti pravi, da morajo imeti otroci z enako stopnjo naravne nadarjenosti in z enako stopnjo volje do učenja enake možnosti za uspeh v izobraževanju ne glede na njihov izhodiščni socialni položaj v družbi. To pomeni, da morajo dobiti otroci revnejših staršev v šoli več pomoči, skrbi, spodbud itd. kot enako nadarjeni otroci iz bogatejših družin. V nasprotnem primeru namreč njihove možnosti za doseg materialnih in drugih prednosti, ki izhajajo iz izobraževanja, ne bi bile podobne tistim, ki jih imajo enako nadarjeni in za študij enako motivirani otroci iz bogatejših družin (prav tam, str. 36).

Z izrazom politika pozitivne diskriminacije so mišljene vse politike izobraževanja, katerih cilj je pomagati učencem, ki imajo težave (prav tam). Afirmativno ukrepanje je torej politika izobraževanja oz. politika pozitivne diskriminacije, ki pa poskuša za nazaj popraviti krivice, ki so se zgodile nekaterim družbenim skupinam zaradi diskriminacije na podlagi rase, spola ali etične pripadnosti. Cilj te politike je ustvariti bolj egalitaren in pravičen izobraževalni sistem. Diskriminira z namenom, da omili ali odpravi negativne učinke pretekle diskriminacije (str. 39).

Izkazalo se je torej, da enake možnosti v formalno enaki dostopnosti do šolanja niso dovolj za udejanjanje pravičnosti, saj se ne upošteva različnih izhodiščnih položajev, ki vplivajo na uspešnost. V šoli si je zato treba prizadevati za odpravljanje razlik v izhodiščnih položajih, ki izhajajo iz ekonomskih, kulturnih in socialnih determinant.

To se poskuša v šoli doseči z ukrepi pozitivne diskriminacije ter z namenom kompenzacije slabosti izhodiščnega položaja nižjih slojev. Tako naj bi se namesto enakih izobraževalnih možnosti kot neke mere šolske pravičnosti začelo pojavljati načelo enakih rezultatov (Poljanšek 2008, str 173).

Izobraževanje na daljavo – Covid-19

Zaradi epidemiološke situacije ob izbruhu virusa Covid-19 se je bilo več kot 230.000 učencev, dijakov in študentov od 16. marca 2020 primorano šolati na daljavo, kar pomeni, da je tudi pouk oz. sam izobraževalni proces potekal na daljavo. K temu izzivu so šole pristopile različno. Zavod Republike Slovenije za šolstvo je v vmesnem času za srednješolsko izobraževanje izdal strokovna navodila (26. 3. 2020) z naslovom Izvajanje izobraževanja na daljavo v izrednih razmerah za ravnateljice in ravnatelje v programih gimnazij, srednjega strokovnega, srednjega poklicnega in nižjega poklicnega izobraževanja, v katerem so na 10 straneh strnjena navodila za ravnatelje, učitelje ter svetovalne delavce, Strokovne usmeritve za izvedbo izobraževanja na daljavo za srednje šolstvo (27. 3. 2020) ter Navodila za preverjanje in ocenjevanje znanja v srednjih šolah (6. 4. 2020) (Zavod RS za šolstvo, 2020).

S sproščanjem ukrepov so šole svoja vrata spet odprle 18. 5. 2020 za učence 1. triletja in dijake zaključnih letnikov, teden dni kasneje pa so se v šole vrnili tudi devetošolci. V drugem valu epidemije je bil čas zaprtja in s tem čas izobraževanja na daljavo bistveno daljši, saj so šole svoja vrata zaprle 19. oktobra 2020 (izjema so bile osnovne šole, kjer so učenci od 1. do 5. razreda in otroci s prilagojenim programom pouk še imeli v šoli, od 26. oktobra 2020 pa je tudi ta skupina otrok ostala doma). Poleg šol (tako osnovnih kot srednjih ter glasbenih) so se zaprli tudi vrtci in fakultete.

Osnovne šole so se za prvo triado ponovno odprle 9. februarja 2021, kmalu za tem, natančneje 15. februarja 2021², pa so se v šole vrnili še vsi osnovnošolci/-ke ter dijaki/-nje zaključnih letnikov ter dijaki/-nje programov nižjega poklicnega izobraževanja. Z 8. marcem 2021 pa se je za srednje šole začelo izobraževanje po modelu C.³

V času izobraževanja na daljavo je zagotavljanje enakih možnosti še toliko bolj oteženo. Dejstvo je, da vsi dijaki niso v enakem položaju, kar se dodobra pokaže tudi v času epidemije, namreč nekateri dijaki doma nimajo urejenih razmer in/ali pa nimajo računalnika.

Pozablja se, da šolski proces ne poteka v nekem nevtralnem jeziku in vsebinah, temveč poteka v jeziku dominantnih družbenih skupin, ki jim posedovanje kulturnega kapitala daje prednost v samem procesu izobraževanja (Bourdieu 1986, str. 168). Neenakost izhodiščnih položajev je torej prisotna tudi na ravni kulturnega kapitala.

² Čas zimskih počitnic (15. 2. 2021 so se v šole vrnili učenci in dijaki iz zahodne Slovenije, medtem ko so učenci in dijaki iz jugovzhodne Slovenije k pouku vrnili v času zimskih počitnicam).

³ Model C pomeni, da je v šoli prisotna polovica dijakov oz. polovica oddelkov šole, druga polovica pa ima pouk na daljavo.

Bourdieu je v svoji teoriji kulturnega kapitala izhajal iz neenake razporeditve kulturnega kapitala glede na družbeni razred. Kulturni kapital kot ena ključnih determinant za uspeh v izobraževalnem sistemu ni enakomerno razporejen med ljudmi. Skladno z Bourdieujem je uspeh v šoli odvisen od izobrazbe, pridobljene pred šolo. Izobraževanje se namreč v šoli ne začne s točke nič, temveč predpostavlja že prej pridobljene veščine in znanja. Kulturni kapital ni lahko prenosljiv, saj predstavlja predvsem znanja in veščine, za katere sta potrebna posameznikov čas in trud. Bourdieu razreda ne razume kot absolutne danosti, temveč ga razume kot podobno življenjsko situacijo, tj. kot podobne pogoje eksistence. Posamezne vrste kapitala so po njegovo dejavniki razporejanja ljudi v družbenem prostoru ter tudi izjemno pomemben dejavnik oblikovanja družinskega okolja, ki pa precej vpliva na uspešnost šolanja otrok.

Tisti, ki prihajajo iz nižjih slojev, v veliki meri izbirajo študije, ki prinašajo manj ekonomskega in simbolnega kapitala. Slednje vpliva na oblikovanje različnih socialnih omrežij (prav tam, 175).

Pomembno se je zavedati, da javni izobraževalni sistem pogosto posreduje kulturne prakse večinske etnije, ki so lahko v nasprotju s kulturnimi praksami manjšinskih etničnih skupin, javni izobraževalni sistem pa temelji na nacionalnem jeziku: posredujejo se znanja, obenem pa se nacionalni jezik v okviru javnega izobraževalnega sistema tudi uči (Sedmak 2013, str. 42). Javni izobraževalni sistem kot posrednik matične kulture naroda, predvsem jezika ter ostalih kulturnih elementov, torej predstavlja sredstvo integracije ter sredstvo asimilacije v večinsko kulturo in jezik (prav tam).

V povezavi s tezo, zapisano v uvodu prispevka, ki pravi, da šolanje na daljavo povzroča diskriminacijo dijakov iz socialno-šibkejšega okolja in dijakov marginaliziranih skupin, dijaki iz socialno ogroženega okolja in marginaliziranih skupin imajo neenake možnosti, da bi usvojili cilje in standarde znanja iz učnih načrtov ter katalogov znanja, lahko vidimo, da sta izobrazba ter z njo povezan poklic v sodobnih družbah najpomembnejša dejavnika in hkrati tudi kazalnika razporejanja ljudi v razrede, saj so z njimi povezani dohodki, ugled, moč oz. ekonomski, kulturni, socialni in simbolni kapital. Nizek socialno-ekonomski status se ne kaže nujno v slabih učnih dosežkih, vendar je zveza vseeno očitna in tako družinsko okolje ostaja eden od najmočnejših dejavnikov uspeha. Družinski vpliv na uspeh dijakov poteka s posedovanjem in prenosom kapitala, ki se pojavlja v različnih oblikah in presega običajno ekonomistično dimenzijo (Poljanšek 2008, str. 167).

Raziskave v Sloveniji⁴ so pokazale, da se dijaki gimnazije in dijaki srednjega poklicnega in strokovnega izobraževanja med seboj razlikujejo, dijakove izobraževalne možnosti in učne dosežke pa v veliki meri določa družinsko in družbeno okolje, še posebej močan vpliv imajo tudi socialnoekonomski status družine, bruto plača in izobrazba staršev. V gimnazijah naj bi bili po podatkih iz raziskave Za večjo pravičnost šolskega sistema v Sloveniji (2017) zbrani dijaki iz družin z boljšim socioekonomskim položajem. Iz uradnih statističnih podatkov (Statistični urad RS), ki zajemajo podatke o družinskih dohodkih, vrednosti nepremičnin in izobrazbi staršev, izhaja, da so v gimnazijah otroci staršev, ki imajo višjo izobrazbo in višje dohodke, njihove nepremičnine pa so več vredne, kot velja za starše otrok v drugih programskih srednjih šolah. Na izbiro srednjih šol po podatkih raziskave OECD, opravljene leta 2005, pri dijakih gimnazij najbolj vplivajo učni uspeh, prijatelji in starši, pri dijakih tri- in štiriletnih srednjih šol pa zanimivost področja in poklica, ugled poklica in učni uspeh. Učni uspeh dijakov je tesno povezan s stopnjo izobrazbe staršev. Učenci, katerih starši imajo nižjo stopnjo izobrazbe, po podatkih raziskave večinoma izberejo triletno poklicno oz. štiriletno strokovno šolo in ne gimnazije.

Bolje izobraženi starši imajo verjetno višje dohodke in tako lahko dlje časa finančno podpirajo svojega otroka pri nadaljnjem izobraževanju. Stopnja izobrazbe staršev torej vpliva na izbiro tipa srednje šole.

Prav tako imajo bolj izobraženi starši po vsej verjetnosti višje prihodke, posledično pa lažji dostop do informacij, ki zadevajo izobraževanje njihovih otrok (Lešnik, 2010).

Ob koncu se dotaknimo še zadnje teze, ki pravi, da je treba za izvajanje šolanja na daljavo dijake nujno preskrbeti s tehnološko opremo. Z različnimi izobraževalnimi pripomočki (kot so pisalna miza, računalnik, knjige in drugo) si dijaki pomagajo pri pridobivanju institucionaliziranega in utelešenega kulturnega kapitala, ta pa je povezan s konkretnimi osebkami in se skozi čas inkorporira v različne izobraževalne vsebine. Ne smemo spregledati posedovanja zadostnega ekonomskega kapitala, ki tudi omogoča nakup izobraževalnih virov (Poljanšek 2008, str. 168–169). Indeks doma dostopnih izobraževalnih virov sicer po OECD vsebuje pisalno mizo, mirno mesto za učenje, računalnik, izobraževalne računalniške programe, lastni kalkulator, knjige, ki se jih lahko uporablja za šolsko delo, in slovarje.

Odgovori raziskave, ki so jo izvedli člani Oddelka za pedagogiko in andragogiko s Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kažejo na veliko pestrost pri soočenju z organizacijo izobraževanja na daljavo. Slaba polovica učiteljev na srednjih šolah je odgovorila, da so imeli skupna didaktična priporočila, ki pa so si jih pripravili sami.

Rezultati raziskave torej nakazujejo, da so bile šole v Sloveniji priča pestrosti pristopov in improvizaciji. Sodeč po odgovorih pa se je veliko učiteljev naučilo bolje uporabljati IKT, med učitelji in drugimi strokovnimi delavci pa so se vzbudila tudi močna čustva ter volja za spopadanje z ovirami; okrepilo se je tovarštvo in sodelovanje (Skubic Ermenc, Kalin in Mažgon, 2020).

Že leta 2016 so z mednarodno raziskavo bralne pismenosti PIRS ugotovili, da približno sedem odstotkov učencev doma ni imelo računalnika ali tablice, skoraj deset odstotkov pa jih je poročalo, da doma nimajo internetne povezave. Kar nekaj slovenskih šol je v času epidemije stopilo v akcijo in za svoje dijake priskrbelo računalnike, temu so sledile tudi razne akcije podjetij in zasebnikov, ki so računalnike podarjali dijakom (Rus, 2020).

Večje težave s preskrbljenostjo dijakov s tehnološko opremo so se pojavljale v »prvem valu«, na drugi val so se, kot pravi direktor šolskega centra Marko Forjan »začeli šolniki pripravljati že konec junija«.

Tudi ravnateljica Gimnazije Novo mesto Mojca Lukšič pravi, da so se veliko o pouku na daljavo naučili že spomladi; tako so lahko to znanje nadgradili in bili na nov prihod (»drugi val«) bolj pripravljeni. Raziskava Izobraževanje na daljavo v času epidemije covid-19 v Sloveniji, ki jo je opravil Zavod Republike Slovenije za šolstvo, je pokazala, da so dijaki ocenili, da je bil pouk na daljavo med epidemijo zahtevnejši od pouka v razredu. Kot negativne vidike so dijaki označili pomanjkljivost tehnološke opremljenosti doma (stari računalnik, en računalnik na družino ipd.), pomanjkanje socialnega stika in razlage učitelja, neznanje uporabe računalnika; približno 20 odstotkov vprašanih si je moralo opremo (računalnik) ter sobo deliti z družinskimi člani.

⁴ Raziskave: Machin 2006; Marin, Mullis, Gregory, Hoyle in Shen 2000; Mullis, Marin, Gonzales in Chrostowski 2004; OECD 1998, OECD 2005

Sklep

V prispevku s pomočjo pregledne literature in raziskav dokazujemo, da izobraževanje na daljavo v situaciji, ki se je zgodila po svetu in v Sloveniji, ne zagotavlja enakih možnosti izobraževanja za vse dijake. Največja težava se nahaja v tehnološki opremljenosti slovenskih dijakov, ki za izobraževanje na daljavo nujno potrebujejo računalnik. Prisotne so še ostale težave, kot so:

- PROSTORSKA STISKA: marsikdo si sobo deli s sorojencem in si tako ne more zagotoviti »lastnega« prostora za učenje, spremljanje pouka. Vse to še otežuje že tako težavno situacijo.
- TEHNOLOŠKA STISKA: veliko dijakov nima svojega lastnega računalnika, pač pa si tega delijo z ostalimi člani družine.
- ČASOVNA STISKA: kdor nima svojega računalnika in si ga deli s preostalimi člani družine, se ne more vedno in takoj priključiti na predavanje, saj se lahko zgodi, da je računalnik takrat že zaseden. Posebno stisko z usklajevanjem imajo družine, ki imajo več šoloobveznih otrok.
- EKONOMSKA STISKA: še posebej očitna je v času epidemije. Tu naletimo na več težav; ena od teh je, da dijak doma nima računalnika in/ali internetne povezave, zato se ne more udeležiti predavanj. Nadalje lahko težavo predstavlja preskrbljenost dijaka z osnovnimi potrebščinami oziroma s hrano; za marsikoga namreč edini topel obrok v dnevu predstavlja obrok, ki ga dobi v šoli. Nekateri starši so v času epidemije izgubili službo ali bili poslani na čakanje, kar lahko še dodatno povečuje ekonomsko stisko dijakov.

V državi so bili zaradi koronavirusa uvedeni izredni ukrepi, zaradi katerih je življenje in delovanje ljudi zastalo v različnih sferah. Ob zaprtju šol moramo biti še posebej pozorni na neenakosti, ki izhajajo iz tega. Kot ugotavljajo številni učitelji, se razlike med dijaki s poukom na daljavo še poglobljajo in informacije, da pouk na daljavo teče dobro, ne spremenijo dejstva, da so dijaki iz socialno šibkejših družin znatno prikrajšani. Zaradi različnih okoliščin se torej zagotovo povečujejo razlike med dijaki in njihovim dejanskim dostopom do izobraževanja ter uspešnostjo izobraževanja.

- LITERATURA
- Bourdieu P. (1986). The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. CN: Greenwood Press
- Cankar G., Bren M. in Zupanc D. (2017). Za večjo pravičnost šolskega sistema v Sloveniji. Državni izpitni center. Pridobljeno s
- Hafner-Fink M. (1993). Družbene neenakosti, strukturne sheme in teoretski koncepti. Teorija in praksa 30(9/10), 959–968. Pridobljeno s: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-VUGNJHNT>
- Kodelja S. (2006). Enake izobraževalne možnosti. Izobraževanje odraslih, socialna neenakost in socialna vključenost, 17–21
- Keegan D. (1996). Foundations of distance education. London: Routledge
- Lešnik S. (2010). Vpliv neformalne in formalne izobrazbe staršev na učni uspeh mladostnika – družinska značilnosti in izobrazba. Andragoška spoznanja 16, številka 1, 65–76. Priboljeno s: <https://revije.ff.uni-lj.si/AndragoskaSpoznaj/article/view/614>
- Merljak S. (2016). Šola ni družbeno nevtralna prenašalka znanja in kulture. Delo – Sobotna priloga 15. 6. 2016. Pridobljeno s: <https://www.delo.si/sobotna/sola-ni-druzbeno-nevtralna-prenasalka-znanja-in-kulture-priznajmo-si-to.html>
- Poljanšek M. (2008). Šola in družbena neenakost-PISA 2006. Sodobna pedagogika 59/125(2), 158–179. Pridobljeno s: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-WLJM8CXK>
- Repanšek Z. (2009). Analiza dejavnikov, ki vplivajo na izbiro srednje šole, in analiza ocene kakovosti šolske svetovalne službe. Sodobna pedagogika 3. Pridobljeno s: <https://www.sodobna-pedagogika.net/arhiv/nalozi-clanek?id=514>
- Rus U. (2020). Šolane na daljavo lahko poglobi neenakosti. V: Dnevnik. Pridobljeno s: <https://www.dnevnik.si/1042925195>
- Rupnik T. idr. (2020). Analiza izobraževanja na daljavo v času epidemije covid-19 v Sloveniji. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. Pridobljeno s: <https://www.zrss.si/digitalnknjiznica/IzobrazevanjeNaDaljavo/2/>
- Sedmak M. (2013). Etičnost in (ne)enakost v izobraževanju. Šolsko polje XXIV, 17–37. Pridobljeno s https://www.pei.si/ISSN/1581_6044/5-6-2013/1581_6044_5-6-2013.pdf
- Sardoč M. (2013). Anatomija enakih možnosti. Šolsko polje XXIV, 145–161. Pridobljeno s https://www.pei.si/ISSN/1581_6044/5-6-2013/1581_6044_5-6-2013.pdf
- Skubic Ermenc K, Kalin J. in Mažgon J. (2020). Soočanje ravnateljev z epidemijo covid-19. Prido-bljeno s: <http://pedagogika-andragogika.ff.uni-lj.si/sites/pedagogika-andragogika.ff.uni-lj.si/files/DatotekeVsebin/Stoletnica/ravnatelji-covid19.pdf>

ŠTUDENTSKO DELO IN SOCIALNA STISKA V ČASU COVIDA-19

Uvod

Pandemija covid-19 je razkrila številne pomanjkljivosti sodobnega družbenega ustroja, ki naj bi poskrbela za obstoj in ne razkroj družbenega tkiva. Skozi razvijanje družbene krize, ki se je ustvarila z začetkom pandemije v spomladanskih mesecih leta 2020¹, so bili razkriti šibkejši stebri družbe, ki so določene družbene skupine potisnili na socialni rob v času težavnih razmer.

Avtorja bova v naslednjem prispevku zarisala in prikazala polje študentskega dela, ki se je že v preteklosti izkazalo za problematično sfero, potrebno preureditve, v času družbene krize pa je z izpadom večine študentskega dela potisnilo številne študente v finančno, stanovanjsko in študijsko krizo. V slednjem prispevku preučujeva oblikovalce trga študentskega dela in akterje, vključene vanj, ter njihove umeščanje v socialno stisko študentov v času pandemije.

Država je v tem času vstopila in nadomestila nastale primanjkljaje, a seveda v omejenem obsegu, tako z vidika resursov, ideološkosti in nesposobnosti ali nepripravljenosti voditeljev držav, da se spopadejo s krizo. Na takšen odmev je naletela tudi študentska populacija, ki se je v tovrstnih razmerah znašla prvotno v finančni stiski, prilagajanju na novo organiziranje fakultetnih obveznosti in študija na daljavo, prepoznana pa je bila nepozornost do študentskih potreb in interesov, ki je vodila v nadaljnjo socialno stisko.

Rdeča nit najinega prispevka se bo sprva dotikala razumevanja študentskega dela skozi zgodovinski pregled, posvetila se bova definiranju in organiziranju študentskega dela na širšem trgu delovne sile v Sloveniji ter zanimala naju bo fleksibilna in prekarna narava študentskega dela. Posvetila se bova polju akterjev in dejavnikov, ki oblikujejo študentsko delo, ter argumentirala njihov poseg in vpliv na oblikovanje delovnih in študentskih izkušenj te populacije. Vse to razumeva kakor nastavek, ki je potreben za razumevanje socialne stiske, ki se je zgodila pri študentski populaciji v Sloveniji, v času družbene krize pandemije covid-19, ki se ji bova posvetila v drugem delu prispevka.

¹ Avtorja se v večinskem delu prispevka nanašava na razmere in problematiko, ki se je razvijala v prvem valu pandemije covid-19, tj. marec, april in maj 2020.

Najina teza je naslednja: socialna stiska, ki je v določeni pojavi obliki že prisotna, se je zdaj z nastopom krize in izpadom študentskega dela v času pandemije še povečala za študentsko populacijo. Pogloblja se zaradi nezanimanja reševanja polemike s strani akterjev, vključenih v polje študentskega dela. Posvetila se bova zatajitvi njihove pozornosti do študentskih interesov in pomoči študentski populaciji.

Metodologija

Najini metodološki okvirji temeljijo na analizi in interpretaciji primarnih in sekundarnih virov. Kot primarne vire analizirava zakonodajne predpise, pravne akte in statistične podatke Statističnega urada Republike Slovenije in evropske raziskave Evrostudent. V sklopu preučevanja in primerjalne analize sekundarnih virov preučujeva navedeno literaturo.

Za segment, kjer v prispevku preučujeva socialno stisko v času prvega vala pandemije v Sloveniji, sva avtorja pripravila spletno anketo Študentsko delo. Anketa oziroma vprašalnik nama je služil kot uvid v splošne izkušnje študentov in študentk pri problematiki študentskega dela, kakor za okoliščine in situacijo, v katerih so se znašli anketiranci v času pandemije.

Anketo je v času od 7. 7. do 7. 10. 2020 rešilo 789 posameznikov, od tega je bilo 396 popolnih odgovorov. Anketa je imela 17 vprašanj zaprtega oziroma kombiniranega tipa, v katerih so anketiranci označili enega ali več odgovorov, ki držijo za njihovo situacijo ali mnenje, avtorja pa sva pri določenih vprašanjih pustila možnost lastno napisanega odgovora. Najin vzorčni okvir se je osredotočil specifično na študentsko populacijo, povprečna starost anketirancev je bila 21,7 leta. Za uporabo anket je bil najin pogoj minimalno 300 popolnih odgovorov, zgornje omejitve si nisva postavila. Respondente sva poiskala po spletnem omrežju Facebook, po skupinah, ki vključujejo večinoma študentsko populacijo (študijske skupine, skupine za iskanje študentskega dela in podobno).

Rezultate ankete bova uporabila pri sojem preučevanju socialne stiske in okoliščin, ki so nastale v času prvega vala pandemije. Zaradi pomanjkljivosti raziskav in podobnih analiz iz tega časa, sva se avtorja odločila za lastno pridobivanje podatkov.

Opredelitev študentskega dela

Študentsko delo, kot ga poznamo v Sloveniji, velja za posebnost, saj nobena država v Evropi ne pozna tako prosto urejenega področja. Študentsko delo je fleksibilna oblika dela, ki za študente prinaša tako pozitivne kot negativne vidike. Primarno naj ne bi predstavljalo glavnega vira financiranja študija, ampak predvsem pomemben vir znanja, izkušenj, prvo srečanje s trgom dela, začasnega dela in na koncu tudi vir financiranja lastne finančne samostojnosti oziroma višanja življenjskega standarda. Tako raziskave kažejo, da lahko študentsko delo pripomore k pridobivanju generičnih kompetenc in razvoju t. i. mehkih veščin.²

Če se vrnemo na začetek, študentsko delo je veljalo za priložnostno delo tako s strani študentov kot delodajalcev. In ker so takšna dela trajala krajši čas, so bila posledično bolje plačana. Danes je realnost študentskega dela precej daleč stran od te prvotne ideje neke pomoči študentom ob opravljanju svojega študija ali tudi t. i. socialnega korektiva. Študentsko delo ima predvsem dve glavni značilnosti: je fleksibilna oblika dela in ima obenem zelo nizko ceno. Ti dve značilnosti omogočata, da študentsko delo sploh obstaja, saj s tem študentje postanejo zaposljivi in jim obenem omogoča fleksibilni urnik dela, ki ga lahko prilagajajo zahtevam svojega študija.

Ta oblika dela nima nobenih oblik socialne varnosti, ki bi v praksi študentom prinesle legitimne socialne ugodnosti (razen tiste, ki jo nudi družina, kar pa seveda ne pomeni varnosti na sistemski ravni).

Medić omenja, da študentsko delo postaja »/.../ večplasten problem, ki vodi v povečanje mladinske brezposelnosti. Ob pomanjkanju zakonodaje, ki bi urejala področje študentskih del ter nadzora, je to povsem pričakovano.«³

Zgodovinsko umeščamo slovenski trg dela in s tem trg študentskega dela v proces neoliberalnega obrata iz začetka 70. let prejšnjega stoletja, ko je v svetu zavladala na videz novo skovana političnoekonomska paradigma znane čikaške šole, v resnici pa niti ni nova, saj v jedru predstavlja samo »konservativno globalizacijo«. Slovenija se v ta sistem uvršča s svojo poosamosvojitveno tranzicijo v tržno gospodarstvo in s priključitvijo v EU oziroma z integracijo v ta ekonomski prostor, ki je potrjen neoliberalnim praksam, še posebej v času po finančni krizi leta 2008.⁴

² Marko Ruperčič, Janja Hren in Andrej Kohont. Razvoj kompetence, pridobljenih s študentskim delom. Teorija in praksa let. 5, št. 2. Univerza v Ljubljani, 2018. Str. 277–278.

³ Maja Medić. Študentsko delo: prednost ali slabost. Neobjavljeno diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede. Ljubljana, 2014. Str. 6.

⁴ Immanuel Wallerstein. Uvod v analizo svetovnih-sistemov. *cf, Ljubljana, 2006. Str. 202.

Ta proces podvrženja slovenskega trga dela neoliberalnim idejam opisuje tudi Anton Kramberger (2007). S slovensko tranzicijo oziroma preходом v tržno gospodarstvo pride do načrtnih strukturnih sprememb na slovenskem trgu dela. S tem pa se pojavijo težnje po fleksibilizaciji in deregulaciji trgov ter oblik dela, saj so prejšnje veljale za toge in nekonkurenčne za novo realnost slovenskih podjetij, ki so s tranzicijo izgubile enoten trg Jugoslavije in bile primorane tekmovali v širšem evropskem in tudi svetovnem prostoru.

Študentsko delo v svojih zgodnjih začetkih ni bilo tako zelo sistemsko organizirano, kot je danes. Na začetku so se študenti sami organizirali v preprostih organizacijah, z namenom, da si zagotovijo sredstva za študij in obštudijske dejavnosti.⁵

Ti začetki segajo v leto 1959, ko so se pojavile prve oblike študentskega dela, kot eno izmed področij dela socialnoekonomske komisije pri Zvezi študentov Jugoslavije. Takrat so se študentje dogovorili, da bodo razvažali mleko po domovih in prisluženi denar namenili za lastno financiranje interesnih dejavnosti. Leta 1964 je Univerzitetni odbor Zveze študentov Jugoslavije sprejel akt o ustanovitvi posebne storitvene enote Študentski servis. Od takrat je servis in domena urejanja študentskega dela zamenjala številne organizacije in »upravljavce«. Nato se leta 1990 ustanovi Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, ki je uradno prevzela več ali manj vse, kar je bilo organizirano kot študentska dejavnost, tudi Študentski servis. Leta 1990 je sledilo leto samostojnosti in nato od leta 1992 obdobje privatizacije, ki je imela močan vpliv na področje začasnega in občasnega dela. Omenjeni razvoj študentskega dela je potekal v Ljubljani, medtem ko so izven Ljubljane in v Mariboru potekali nekoliko drugačni procesi.⁶

Začelo se je z množičnim odpiranjem poslovalnic po vsej državi. Poleg dveh največjih servisov v Ljubljani in Mariboru so se predvsem v devetdesetih, pojavili številni študentski servisi, ki so imeli večinoma korenine v raznih študentskih klubih. S spremembo sistema in načina financiranja pa je sčasoma postal obstoj za nekatere od teh servisov problematičen. Nekateri so se tudi združili zaradi svoje majhnosti.⁷

Če zaokrožimo, je študentsko delo nastalo že v času socializma in Jugoslavije, in sicer kot stvar, ki je bila v javnem interesu (javno prepoznana in zelena potreba/storitev), in je kot tako pomagalo študentom, da so nekaj zaslužili poleg študija (prvi so prodajali mleko itd.). Socialni korektiv se v to zgodbo umesti pozneje z vse večjo kompleksnostjo tovrstnega dela.

⁵ Darko Krajnc. Študentsko delo in zaposlovanje mladih. Neobjavljeno magistrsko delo, Ljubljana, 2007. Str. 66–67.

⁶ Prav tam.

⁷ Darko Krajnc. Študentsko delo in zaposlovanje mladih. Neobjavljeno magistrsko delo, Ljubljana, 2007. Str. 66–67.

S tranzicijo pa pride do spremembe iz polja, ki se ureja v javno korist ali korist študentov, v polje, ki se aktivno ureja v korist zasebnega interesa, ergo neoliberalna ideologija, kjer se je študentsko delo širilo skupaj s segmentacijo trga delovne sile. Prav tu pa se je preko študentskega dela izvajala fleksibilizacija trga dela in s tem sama segmentacija.

Kramberger⁸ v študiji pokaže, da je po tranziciji proces fleksibilizacije slovenskega trga že stekel. Ključna posledica tega procesa za nas je sistematično ukinjanje varnih delovnih mest. Poleg tega po tranziciji pride do izobraževalne ekspanzije, ki poveča letne prilive izobraženih mladih na trgu dela. Tako pride do pritiska od zgoraj in spodaj na populacijo delovne sile, kjer se število del na eni strani zmanjšuje oziroma krči, na drugi strani pa se povpraševanje po delu povečuje. Ker je bila fleksibilizacija že v teku, so nove generacije izobraženih mladih postale integrirani in vzpostavljeni del tega procesa in so bile podvržene diskriminatorni fleksibilizaciji celotne starostne skupine. Tako je slovenska mladina postala »plačnik« segmentacije in fleksibilizacije celotnega slovenskega trga dela. Z izhlapevanjem varnih zaposlitev in stalnim večanjem prilivov so začeli vsrkavati delo periferni segmenti trga dela, kjer se nepretrgoma od tranzicije razraščajo vse bolj nevarne oblike začasnih, tveganih, torej fleksibilnih oblik dela. Tako za večino mladih velja nova realnost ob vstopu na trg delovne sile, saj vstop lahko opravijo le skozi periferne segmente trga dela, kjer pa jih čakajo le tvegana delovna mesta.

Če se zdaj obrnemo k študentskemu delu, lahko vidimo njegovo umestitev. Razvoj študentskega dela vidiva kot neposredno posledico »posttranzicijske« realnosti slovenskega trga dela, torej fleksibilizacije in segmentacije trga dela. Prav tako vidiva študentsko delo kot aktivno področje nadaljnje fleksibilizacije in prekarizacije slovenske mladine in nasploh dolgoročno celotne delovne populacije.

Drugi vidik, s katerega si bomo ogledali študentsko delo, je kot obliko prekarnega dela. Definicija je široka in sama stalno variira, saj se zažira tudi v tiste oblike dela, ki naj bi veljale za varne oziroma neprekarne, poleg tega pa jo spremljajo še druge medsebojno vzročne posledice, ki se kažejo na več različnih mestih posameznikovega življenja. Zato verjetno tudi ni univerzalno sprejete definicije prekarnega dela.

Prekarno delo tako predstavlja atipične,časne, tvegane oz. negotove, neurejene, nestalne oblike dela in zaposlitve. Prekarnost primarno pomeni tveganje, negotovo prihodnost in nestabilen položaj v družbi:⁹

⁸ Anton Kramberger. Strukturni razlogi težje zaposljivosti mladih v Sloveniji. V: A. Kramberger in S. Pavlin, ur., Zaposljivost v Sloveniji. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2007. Str. 64–102.

⁹ Marija Turšič. Prekarno delo – nova prevladujoča oblika dela na trgu dela. Socialna pedagogika let. 16, št. 12. Ljubljana, 2012. Str. 179–180.

Če povzamem, bi bile značilnosti prekarnega dela predvsem delo za majhno plačilo, negotovo, kratkotrajno delo brez socialnega varstva in zakonskih določil ali pa so ti pomanjkljivi ter delo s posledicami na posameznikovo življenje tudi zunaj dela (družina, finance, zdravje, stres, prihodnost).¹⁰

Seveda tu ne govorimo o večini, saj številni študenti prejemajo varnost pred raznovrstnimi tveganji s pomočjo svojih družin, a so številne od teh že same podvržene tveganjem, na drugi strani pa so številni mladi odvisni sami od sebe ali pa se celo njihove družine zanašajo na njihov zaslužek. Največji pokazatelji oziroma tveganja za prekarnost pri študentskem delu so tako npr. varnost zaposlitve, plačilo, delovni čas, varnost in zdravje pri delu, socialna varnost, usposabljanje, zastopanost in druge temeljne pravice.¹¹

Polje akterjev, vključenih v sfero študentskega dela, in poglobljanje socialne stiske

Avtorja bova v tem segmentu predstavila polje študentskega dela, v katerega se vključujejo številni akterji in na študentsko delovno populacijo vplivajo s svojim delovanjem. Tovrstno delovanje naj bi bilo v interesu študentov in njihovih prvih začasnih zaposlitev, a kot ugotavlja, se pojavljajo vzorci kontraproduktivnega delovanja za ciljno družbeno skupino in so interesi na strani oblikovalcev sfere študentskega dela.

Omenjenih akterjev, ki formirajo kakovost trga študentskega dela, je mnogo – od Ministrstva za delo, družine, socialne zadeve in enake možnosti, ki pravno definira in regulira študentsko delo do študentskih servisov, delodajalcev, študentskih organizacij in same študentske populacije. Avtorja bova predstavila le nekaj akterjev, za katere meniva, da so v času pandemije, zatajili pomoč študentski populaciji.

Najino prvotno izhodišče je preučevanju države oziroma državnega aparata (v tem primeru Ministrstva za delo, družine, socialne zadeve in enake možnosti¹²) in njegovo vključevanje v sfero študentskega dela, regulacijo oziroma neregulacijo in načine delovanja v celotni strukturi.

¹⁰ Prav tam. Str. 180.

¹¹ Valentina Franca. Študentsko delo. V: Prekarno delo: multidisciplinarna analiza; Katarina Kresal Šoltec, Grega Strban in Polona Domadenik, ur. Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 2020. Str. 309.

¹² V nadaljevanju: »ministrstvo«.

Izpostavlja aspekt neaktivne vloge države, ki sledi kanonu ekonomske neolib-eralne »vizije« moderne države¹³. Ta mora biti v svoji esenci minimalistična, svoje aktivnosti in pristojnosti omejuje na zagotavljanje socialnega miru, državljskih pravic in pravic do lastnine. Ob izpolnitvi teh pogojev bi po tej predpostavki bila gospodarska klima ugodna za prihod »tujerodnega kapitala na avtohtono suvereno ozemlje te države«. Zato mora biti moderna liberalna država, ki je vpeta na glo-balizirani svetovni kapitalistični trg, podrejena prav logiki tega oziroma njegovemu delovanju. Študentsko delo pa je le še eno izmed področij, ki je bilo prepuščeno tej logiki oziroma se drži aktivne neregulacije s »prestopom« v liberalno demokracijo.¹⁴

Pri raziskovanju sva se za lažje razumevanje državnega pristopa in definiranja tema-tike oprla na primarne vire, zakonodajo in pravne akte. Študentsko delo je v pravnem redu Republike Slovenije definirano kot fleksibilna oblika dela za mlade posa-meznike med 15. in 26. letom, ki so še v procesu izobraževanja¹⁵. Poglavitni namen vključevanja študentov in študentk na trg dela in vzpostavljanje študentskega trga dela naj bi bil »tako iz finančnih razlogov kot zaradi pridobivanja delovnih izkušenj in kompetenc«¹⁶. Državni organ podaja bistveni pomen in namen študentskemu delu preko dveh funkcij: finančni doprinos oziroma osebni zaslužek študentov in umeščanje na trg delovne sile že v času študija z namenom pridobivanja izkušenj, kompetenc, pogosto tudi sklepanje novih vezi in poznanstev.

Pregled zakonodaje študentskega dela hitro pokaže, da je tovrstna zaposlitev precej jedrnato definirana. Ta dovoljuje, da študent/-ka opravlja maksimalno 56-urni delovni teden, do 10 ur na dan s 30-minutnim odmorom ter minimalno urno postavko 4,98 evra neto. Zakonodaja omogoča delodajalcem pridobivanje cenejše delovne sile, ki lahko opravlja delo ob koncu tedna, ponoči, »nadure« do 56 ur na teden, ni jim treba izplačevati dodatka za prevoz, malico, regresa in podobno.¹⁷ Iz teh podatkov je razvidno, zakaj je zaposlovanje študentov in študentk za mesta, ki so primerna za visoko izobražen specializiran kader (grafično oblikovanje, lek-toriranje, prevajalstvo, poučevanje, administracija, tehnična podpora ...) ¹⁸, tako široko razširjeno. V Sloveniji imamo veliko družbeno skupino delovno aktivnega prebivalstva, ki po zaključeni izobrazbi išče prvo redno in varno delovno mesto, vendar se njihova mesta zapolnijo s študentsko delovno silo, ki lahko dela za manj denarja in daljši delovnik.

¹³ Za več glej: Branko Bembič. Organske intelektualke v prelomih tehnične sestave delovne sile. CEDRA, Center za družbeno raziskovanje. 2019. Str. 37.

¹⁴ Franček Drenovec. O blaginji in napredku. Kratki vodnik po neoliberalizmu. Ljubljana: založba *cf. Str. 31–37, 49–64.

¹⁵ Začasno in občasno delo dijakov in študentov. Gov.si. Ministrstvo za delo, družine in socialne zadeve.

¹⁶ Pravna varnost študentskega dela/elementi delovnega razmerja. Študentska organizacija Slovenije.

¹⁷ Klemen Šuligoj. Pravice in obveznosti pri opravljanju študentskega dela. 2019.

¹⁸ Po pregledu ponudbe študentskih del na spletnih straneh študentskih servisov.

Tovrsten pojav je razviden že iz pregleda ponudbe del na portalih študentskih ser-visov, kjer delodajalci iščejo študentsko delovno populacijo. Tako se študentsko delo kaže kot t. i. nelojalna konkurenca in s svojo ureditvijo nadaljnjo segmentira celoten trg dela v Sloveniji, s tem pa povečuje konkurenco in niža vrednost dela in delavca.

V kapitalističnem produkcijskem načinu je za zasebne korporacije ključnega pom-ena »biti konkurenčen«, kar pomeni »imeti poceni delovno silo, ki proizvaja čim višjo presežno vrednost« (in posledično »več profita«), kar vodi do večje eksp-loatacije delovne sile. /.../ Delodajalcem predstavlja poceni (najmanj obdavčeno) in fleksibilno delovno silo, /.../ medtem ko študentom takšna oblika prekarnega izkoriščanja predstavlja predvsem strategijo preživetja.¹⁹

A na tem mestu si bomo podrobneje pogledali, kaj študentsko delo pomeni za poznejši vstop mladih na trg dela, ko izgubijo status in zaključijo izobraževanje. V mislih imamo predvsem to, da se študentsko delo kaže kot neke vrste »indok-trinator« mladih v prekarno delo in prekarni razred kot uverturo v njihovo poklicno prihodnost. Dohodek je praviloma nižji, pravic in zavarovanj iz dela realno ni, delovni pogoji so vse bolj zahtevni, neenak odnos med zaposloval-cem in delavcem, nadomestljivost itd. Študentsko delo pa obenem za nemajhen del študirajoče populacije postaja preživetvena nuja študentov samih in njihovih družin. Preko prekarizacije študentskega dela lahko tudi razumemo vse pogostejši pojav ekonomske odvisnosti od študentskega dela. Številni zaradi onemogočenega vstopa na osrednji segment trga dela »kupijo« fiktivne statute in le tako pridejo do dela, mnogi pa tako pokrijejo stroške življenja ob študiju. Tako se ujamejo v odvisnost od tega dela in so se zato še nadaljnje pripravljeni podrediti zahtevam zaposlovalcev. Začne se t. i. tekmovanje proti dnu, kjer se ta zaostruje. Če torej hoče biti posameznik konkurenčen, mora biti pripravljen na še večje (samo)izkoriščanje kot naslednji »tekmeč«. Tako na koncu konkuriramo sami sebi. Za vse večje število mladih pomenijo takšne zaposlitve »training v zaposljivosti«.²⁰

Po drugi strani, ker ne obstoji zgornja meja števila opravljenih ur na podlagi študentske napotnice (ne za študenta ne za delodajalca), lahko študentje delajo nepretrgoma, s čimer se odpre vprašanje prikritih delovnih razmerij /.../. Po podat-kih največjega študentskega servisa študenti povprečno opravijo 33 ur mesečno; več kot 60 ur mesečno pa dela petina oziroma 13.200 študentov; polni delovni čas približno 0,6 % oziroma 396 študentov.²¹

¹⁹ Lea Kuhar, Vsi bi študirali, nihče ne bi delal: O mitu študentskih privilegijev. Razpotja let. 5, št. 17. Ljubljana 2016. Str. 32.

²⁰ Guy Standing. Prekariat: novi nevarni razred. Založba Krtina, Ljubljana, 2018. Str. 130–134.

²¹ Valentina Franca. Študentsko delo. V: Prekarno delo: multidisciplinarna analiza; Katarina Kresal Šoltec, Grega Strban in Polona Domadenik, ur. Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 2020. Str. 311.

Na prekarizacijo študentskega dela dobro kažejo tudi podatki raziskave Evroštudent²² obdobja 2016–2018, ko je kar 48 % zajetih študentskih delavcev poročalo, da njihovo delo ni bilo povezano s študijskim programom. Torej študentsko delo za mlade predstavlja poleg prvega stika s trgom dela ter prav tako prvi stik s prekarnostjo. Številni pa lahko zaradi tega stika zapadejo v prekarnost tudi pozneje, saj kot smo videli, ta prvi stik služi kot neke vrste »training« mladih v sprejemanje teh prekarne pogojev kot normalnih in ustaljenih praks zaposlitve.

Tako se študentsko delo preobrazi iz oblike socialnega korektiva in pomoči študentom v obliko fleksibilnega zaposlovanja in je hkrati anomalija, ki obremenjuje trg delovne sile. To velja kljub dejstvu, da je študentsko delo kratkoročno ugodno tako za državo (nižji stroški financiranja študija, prihodek od koncesij študentskih servisov) kot za delodajalce (nižji stroški dela) in študente (financiranje študija, finančna samostojnost in izboljšanje življenjskega standarda).²³

Trg študentskega dela je tako bistven za državo kakor za študentsko delovno populacijo. Država s trga študentskega dela pridobi koncesijsko in dodatno koncesijsko dajatev, kjer je delodajalec, ki zaposluje preko študentske napotnice, za vsako študentsko plačo dolžan plačati tudi 3,8 % študentskemu servisu, 3,8 % študentski organizaciji Slovenije, 8,41 % Ministrstvu za družino, delo, socialne zadeve in enake možnosti za štipendijski javni sklad in 2 % dodatne koncesije dajatve za izgradnjo in obnovo študentskih in univerzitetnih ustanov.²⁴

Tako naj bi država urejala trg študentskega dela, pridobivala koncesijske in dodatne dajatve, financirala štipendije in sklade, v zameno pa naj bi delovala v vlogi nadzornika in regulatorja tega delovnega trga.

Pogovarjala sva se z glavnim inšpektorjem Jadrankom Grličem z namenom boljšega vpogleda, kako država razume študentsko delo in poseganje državnih nadzornih organov pri nastalih konfliktih v tovrstnih delovnih razmerjih. Inšpektorat Republike Slovenije za delo (IRSD) študentskega dela ne obravnava v sklopu zakona o delovnih razmerjih (ZDR-1)²⁵. Ugotovili smo, da iz ZDR-1 za študente velja le nekaj varovalk, kot so: prepoved diskriminacije, enaka obravnava ne glede na spol, delovni čas, odmori in počitki, posebno varstvo delavcev, ki še niso dopolnili 18 let, ter odškodninska odgovornost.²⁶

²² Eurostudent. Socialni in ekonomski pogoji življenja študentov v Evropi 2016–2018. Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Ljubljana, 2018.

²³ Miroljub Ignjatovič in Martina Trbanc. Zaposlovanje in brezposelnost mladih: aktivni, fleksibilni in prilagodljivi. Ljubljana, Ministrstvo za šolstvo in šport, 2011. Str. 45.

²⁴ Obremenitev in stroški študentskega dela. E–študentski servis.

²⁵ Glavni Inšpektor Jadranko Grlič v pogovoru z avtorico prispevka Hano Barši Palmić. 2020.

²⁶ Glavni Inšpektor Jadranko Grlič v pogovoru z avtorico prispevka Hano Barši Palmić. 2020.

Kar se tiče kršenja dogovorov z delodajalci na delovnih mestih (neizplačevanje plačil, spreminjanje obsega dela, spreminjanje urnika, nadlegovanje in podobno) tu državni aparati odstopijo in je študentski delavec odvisen od dobre volje in prijaznosti svojega nadrejenega.

Obenem lahko trdimo, da so regulacije o delovnem času, načinu zaposlovanju, izplačil in podobno na mestu in da se je nenazadnje zgodil premik v zadnjih letih z uvedbo minimalne postavke in vključitve študentskega dela v pokojninski in zdravstveni sistem, ampak koliko so te regulacije v interesu študentskih servisov in koliko v interesu študentov? In koliko realne socialne varnosti nudijo te spremembe študentom? Ti se namreč še vedno spopadajo z dejstvom, da je študentska populacija primorana delati zato, da lahko nadaljuje študij. Pravice iz takšnega dela ostajajo minimalne ob tem, da so se zahteve od takšnega dela povsem nekontrolirano povzdignile na raven tistih del, ki so redna. Omenjene spremembe dajejo le videz sprememb, v resnici pa se ne dotikajo dejstva, da je tovrstno delo v današnji pojavnosti obliki anomalija na trgu dela, ki ustvarja nelojalno konkurenco in potencira prekarizacijo celotne delovne populacije, obenem pa študentsko populacijo drži v pat poziciji, kjer ta postaja vse bolj realno odvisna od tovrstnega dela že v času študija in tudi po njem.

Ključna kontradikcija je, da se študentsko delo pri obremenitvah, delovnem in časovnem obsegu obravnava »enakovredno« kot druge redne ali tipične zaposlitve z vsemi pravnimi pravicami in ugodnostmi, medtem ko se pri opravičevanju pravic obravnava kot manjvredno oziroma malo/atipično delo. Tu velja govoriti o pojavu prikritih delovnih razmerjih, kjer lahko vlečemo vzporednice z navidezno samozaposlenimi, ki so formalno samozaposleni, v resnici pa se v teh razmerjih med delodajalcem ter samozaposlenim da prepoznati delovno razmerje. Isti princip danes v veliki meri velja za študentsko delo in ponudbo tovrstnih del, ki uporabljajo isto taktiko zaradi izogiba vseh »omejitev« formalnega delovnega razmerja.

Ko pride do obravnavanja študentskih polemik, je bistven vpogled v delovanje in umeščanje Študentske organizacije Slovenije ali ŠOS v preučevano sfero. ŠOS je v svojem delovanju tako v času pandemijskih kakor normalnih razmer že večkrat naletela na množico kritik in vprašljivosti glede njihovega delovanja. Za lažjo predstavo o tem, kdo so in kako se udeležujejo študentskih polemik, je potreben prikaz njihovih dejavnosti. Organizacija je združena na nacionalni ravni od leta 2002 z namenom zavzemanja za uresničevanje in varovanje študentskih interesov in potreb.²⁷ Študentska organizacija je deležna množičnih kritik, saj stolčke vodilnih odborov organizacijeasedajo isti predstavniki že vrsto mandatov, nekateri od njih že dolgo več niso del študentske populacije in zato lahko na interese in potrebe študentov gledajo le z distance.

²⁷ Predstavitev ŠOS na njihovi spletni strani.

Njihova »hčerinska« organizacija Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, ŠOU, je prav tako pogosto tarča kritik, saj deluje podobno kakor ŠOS – njihovi predstavniki so pod vprašljivim delovanjem financiranja in se ne oglašajo pri večini polemik študentske populacije.

Če se vrnemo k podatkom: ŠOS, kakor sva že omenila, se deloma financira iz študentskega dela, saj prejme 3,8 % od vsake študentske plače. Če bi se študentsko delo preoblikovalo v bolj varno in omejeno obliko dela in ne izrojen trg, ki uporablja množico mlade poceni sile za intenzivno fleksibilno zaposlovanje, bi se s tem trg študentskega dela omejil. Zaradi finančnega prihoda ŠOS zato te preureditve nima v interesu, četudi bi ponovna ureditev in omejevanje študentskega dela pomenilo bolj varno, zanesljivo (v nekaterih primerih tudi bolj študijsko-usmerjeno) zaposlitev.

Država in ŠOS pa nista edina akterja, ki pridobita svoj izkupiček iz dobička študentske plače. Študentski servisi, ki posredujejo povpraševanja po delu študentski populaciji preko portalov in izdajajo napotnice za dela, si prav tako prisvojijo svojih 3,80 %. Njihovo financiranje je dvoplastno – pridobivajo koncesije s strani države za izdajanje napotnic, prav tako pa je bilo seštetih 7–10 milijonov evrov²⁸ na leto iz vsake študentske plače. Njihovo delovanje je tako pogosto označeno za dobičkonosno podjetje, ki se je v svojih začetkih kakor javne institucije izrodilo v zasebno dejavnost.²⁹ Podobno kot pri ŠOS in državi je tako zelo nazorno uvideti, iz kje izhaja njihovo nepodpiranje idej preoblikovanja študentskega dela in reform na tem področju, saj je oblika tega trga, kakršna je danes, najbolj optimalna za njihove lastne interese.³⁰

Poglabljanje socialne stiske v času covida-19

Glavna posledica, katere katalizator je zgoraj opisana problematika študentskega dela v sozvočju s pandemsko krizo, je večkrat že omenjena in obravnavana socialna stiska študentov, ki se ne ustavi le pri problematičnem polju zaposlovanja tako študentov kakor mladih izobražencev, temveč je spodkopana s strani vrtoglavih najemnin ljubljanskih stanovanj, kjer se izobražuje večinski del študentske populacije, visoke stopnje prekarnosti med mladimi in podobnih dejavnikov iz trenutnih razmer slovenskega gospodarstva, ki jo na lastni koži čutijo (včasih še posebno) študentje.

²⁸ Tomaž Modic in Vesna Vukovič. Kako posluje študentski servis Počivalškovega pooblaščenca v Mercatorju. Necenzurirano.si. 2019. Podatki se razlikujejo glede na leto in vire.

²⁹ Darko Kutoš. Zakaj ministrstvo za delo še naprej zlorablja študentsko delo? Damijan blog, 2015 in Tomaž Modic in Vesna Vukovič. Kako posluje študentski servis Počivalškovega pooblaščenca v Mercatorju. Necenzurirano.si. 2019.

³⁰ Spodbujanje idej o preureditvi študentskega dela že nekaj let krožijo pri vladnih strankah v parlamentu. Primeri Malega dela iz leta 2010 in predlog o ukinitvi študentskih servisov, kakor nepotrebnih posrednikov.

Sliko situacije prikažejo podatki iz raziskave Eurostudent. Glede virov prihodka študentov v Sloveniji pokažejo, da v večji meri sami s svojim delom zaslužijo lasten dohodek (44 %), družina predstavlja drugi največji vir (42 %). Večina študentov med študijem dela redno ali občasno, da pokrijejo življenjske stroške.³¹

V Sloveniji je finančne težave močno ali zelo močno občutilo 38 % študentov, kar je za 12 % več kot v mednarodnem povprečju (26 %) in enako kot na Poljskem. /.../ Finančne težave pri nas (zelo) močno občuti 38 % študentov, kar je 12 % več kot v drugih državah. V Sloveniji je nadpovprečno visok delež študentov s finančnimi težavami, ki se preživljajo s štipendijo.³²

Iz tega je razvidno, da je študentsko delo ključno vsaj za nezanemarljivi del študentske populacije za kvaliteto življenja in socialna varnost. Prav tako je vidna visoka stopnja delovnega aktivnega študentskega prebivalstva v Sloveniji, iz česar lahko sklepamo, da postaja vsako leto bolj množično in da se gospodarstvo vse bolj naslanja na to delovno populacijo, kar pomeni, da več kot očitno že nekaj časa tovrstne ponudbe študentskega dela tranzitirajo v prikrita delovna razmerja.

Iz pregleda pristope države in ministrstva do trga študentskega dela in njihovo umeščanje v to delovno polje, se nam razjasni podoba študentskega dela ob začetkih zadnje družbene in zdravstvene krize – pandemije. Ta je študentsko delovno populacijo kot vse ostalo, prisilila ostati doma, njihove študijske obveznosti pa so se preselile na splet. Večina si je v začetku marca 2020 začela postavljati vprašanja, kaj bo z njihovo študentsko službo, od kod bodo dobili potrebni finančni dohodek, se jim bo najemnina zmanjšala, bo država zagotovila nadomestila izgubljenih dohodkov, kako bodo opravljali študij na daljavo, bodo lahko sploh dobili službo v času karantene in podobno.

Množična razširjenost študentskega dela velikemu delu delovno aktivnih študentov predstavlja finančni prihodek, ki ga (nujno) potrebujejo vsak mesec. Posebej študentom v prestolnici in Mariboru, kjer si brez študentske službe ne morejo pokriti stroškov življenja v kraju študija. Nezanemarljiv del študentske populacije je, kot že rečeno, ekonomsko odvisen od študentskega dela. Izguba študentske službe čez noč pomeni izgubo poglavitnega dohodka, pri čemer so morali hitro najti nov finančni doprinos, s katerim si bodo plačali streho nad glavo in hrano.

Z začetkom karantene v času pandemije covida-19 se je velik del študentov odselil domov, vsi pa niso imeli te možnosti, poleg tega jim stroški življenja v mestu niso izginili, kakor so izginile njihove študentske zaposlitve in s tem plače.

³¹ Eurostudent, Ministrstvo za delo družine in socialne zadeve. Socialni in ekonomski pogoji življenja študentov v Evropi 2016–2018. Ljubljana, 2018.

³² Prav tam.

Nekateri so imeli srečo, kjer so najemodajalci znižali najemnino³³ za nekaj deset odstotkov za mesec ali dva, vendar tovrstna situacija ponovno pokaže vzorec, kjer so študenti kakor ranljiva družbena skupina zaradi nestabilnih razmer popolnoma odvisni od »dobre volje« njim v družbenih odnosih hierarhično nadrejenim posameznikom.

V sklopu svoje ankete sva se posvetila preučevanju izkušenj študentov s študentskim delom, njihovo mnenje glede ureditve, varnosti in zanesljivosti tega dela ter okoliščin, v katerih so se znašli v času pandemije.

Če si ogledamo nekaj rezultatov iz ankete, si bomo skozi razlaganje okoliščin jasneje upodobili sliko socialne stiske: 23 % vprašanih je bilo z začetkom pandemske razmere odpuščenih, 44 % pa je službo obdržalo, vendar dela niso smeli opravljati. Na tej točki bi lahko hitro skočili na kritiko delodajalcev, ki so v prvih trenutkih zaustavitve delovnega obrata v državi odpustili vse svoje študente. Vendar je prenašanje krivde na delodajalce na tej točko zmotno, saj je tovrstno delovanje fleksibilnega odpuščanja brez iskanja nadomestil omogočeno zaradi pretirane fleksibilnosti na tem področju, ki ga dopušča državna (ne)ureditev trga študentskega dela.

Z odpuščanjem in izgubljanjem možnosti novih študentskih del se je socialna stiska začela poglabljati. Petina vseh vprašanih je doživela »resno finančno stisko« v času karantene covid-19, na 27 % pandemska kriza ni hujše vplivala, 38 % pa je uspela najti drugačen finančni doprinos – preko pomoči družine, prijateljev, zanesli so se na svoje prihranke ali so si našli novo službo, ki so jo lahko opravljali v času karantene³⁴. Tako pa se je v veliko primerih breme socialne varnosti študentov prestavilo na njihove družine. Slednje pogojujejo sama premožnost družine. Vloga socialnega korektiva je tako rekoč bila ukinjena.

Država je v končnih tednih prvega vala pandemije izkazala pozornost za pomoč študentski populaciji z izplačilom solidarnostnega dodatka v višini 150 evrov aprila in maja. Tovrstni dodatek je naletel na različna mnenja in kritike. Večina študentov, ki so se udeležili reševanja ankete, ne izraža samozavesti in zaupanja v institucije³⁵, ki so bile ustanovljene, da nas zaščitijo.

³³ Avtorja opozarja na veliko družbeno problematiko najemniških stanovanj, posebno v Ljubljani, kjer so večinoma v lasti zasebnikov. Ti zahtevajo vrtoglavo visoke najemnino, ki jih študentske populacije po večini nezmožna plačati s približno postavko 5–6 evrov neto v sklopu študentskih del. Zaradi omejitve prispevka se žal tej polemiki ne moreva bolj podrobno posvečati, vendar jo upoštevata kakor eno od ključnih dejavnikov v času pandemije, ki je izkazala neinterese države pri reševanju socialne stiske študentov.

³⁴ V času najstrožjih pandemske razmere so študenti po večini lahko (legalno) opravljali le delo t. i. razkuževalcev v trgovinah, poslopih in zdravstvenih pomočnikov ter podobno.

³⁵ Tu so mišljeni študentski servisi in državne institucije, kakor sta ministrstvo in inšpektorat.

Tudi zaupanje v dodatek v vrednosti 150 evrov je v celoti pripomogel le 17 % vprašanih, večina je odgovorila, da je dodatek pomagal le deloma ali niti minimalno ni razrešil finančne stiske, izrazili pa so tudi nestrpnost in razočaranje nad načinom reševanja ekonomske stiske, ki je bil bolj podoben krpanju široko odprte rane z enim samim obližem.

V drugem valu se je ponovno pojavila pobuda za dodatek, študentska delovna populacija je ob vložitvi vloge pridobila 150 evrov. Kakor je bilo že povedano, drugih pobud s strani države za reševanje nastale (ali že razvite in poglobljene) socialne stiske študentske populacije ni bilo.

Podoben pristop do socialne stiske študentske populacije je imel tudi glavni zaščitnik in zagovornik študentskih pravic in interesov ŠOS. Ob že tako vprašljivem delovanju ŠOS za ščitenje študentskih pravic in pomoči v normalnih razmerah, se vodstvo te organizacije ni pretirano izpostavljalo niti v času pandemije. Njihovo edino zavzemanje za pomoč v poglobljanju socialne stiske za študente je bilo le v času drugega vala pandemije v Sloveniji (jesen 2020), ko so izjavili nestrinjanje z državno pomočjo solidarnostnega dodatka. Ta naj bi bil premajhen, oni pa, kot so povedali vladi v svojih izjavah, ne podpirajo miloščine.³⁶

Ko se je na začetku pandemije začela ponudba študentskih služb krčiti, se študentski servisi glede nastajanja tega problema niso opredeljevali ali nudili pomoči. Možnost zaslužka je za mnoge postalo nedosegljivo, študentski servisi pa se, kljub temu da jim eden od poglavitnih zaslužkov predstavlja ravno razširjenost študentskega dela, ne zavzemajo za izboljšanje situacije za študentsko delovno populacijo, ne v normalnih razmerah ne v času družbene krize.

Sklep

Sorazmerno in skladno obravnavani akterji na polju študentskega dela podpirajo eden drugega in socialna zaščita študentov je tu izključena kakor kategorija, vredna obravnave in angažiranosti.

Študentje nimajo svojega glasu, niso enako zastopani kot ostale delovne populacije. Pravzaprav študentje tako kot prekarni delavci niso sindikalizirana delovna sila, saj študentski servisi in študentske organizacije, ki se priključujejo za zaščitnika, posrednika in splošnega borca za študentske pravice, te vloge ne izpolnjujejo več, njihove vizije in akcije pa niso več zaznavne.

³⁶ Natalija Švab. 150 evrov za študente. ŠOS: Ne potrebujemo miloščine. 24. ur. 2020.

Tako so študenti kolektivno v času ene najhujših pandemskih kriz sodobnega časa ostali sami. Akterji ključni v procesu trga študentskega dela niso imeli realnega političnega interesa in etičnega imperativa pomagati pri nastali problematiki. Njihovo delovanje se je izkazalo za poenostavljeno in populistično iskanje rešitev, katerih namen je le površno prikritje realnega obsega problema. Razviden je vsestranski odnos do problematike študentskega dela, na eni strani kot nekakšna nezaželen odgovornost državnega aparata, po drugi strani pa kot izhod v sili za socialni korektiv študentov in vrste nadomestek socialne pomoči.

Po najinih ugotovitvah so študentje preko študentskega dela izpostavljeni določeni tvegani stopnji prekarnega dela. Študentsko delo jih pravzaprav pripravlja in vodi na prihodnjo prekarnost na ekstenzivnem trgu dela.

Sfera plačanega študentskega dela se je postopna preoblikovala v eno od oblik trga delovne sile, ki se podreja koristim in potrebam fleksibilizacije trga. Interesi zasebnega sektorja postanejo interesi vodilne politike, študentski delovni populaciji pa ostaja neurejen in nezaščiten delovni trg.

LITERATURA IN VIRI Bembič, B. Organske intelektualke v prelomih tehnične sestave delovne sile. CEDRA, Center za družbeno raziskovanje. 2019.

Drenovec, F. O blaginji in napredku. Kratki vodnik po neoliberalizmu. Ljubljana: založba *cf.

Eurostudent. Socialni in ekonomski pogoji življenja študentov v Evropi 2016–2018. Ministrstvo za delo, družine in socialne zadeve. Ljubljana, 2018.

Franca, V. Študentsko delo. V: Prekarno delo: multidisciplinarna analiza; Kresal Šoltec, K., Strban G. in Domadenik P., ur. Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 2020.

Ignjatovič, M. in Trbanc, M., Zaposlovanje n brezposelnost mladih: aktivni, fleksibilni in prilagodljivi. Ljubljana, Ministrstvo za šolstvo in šport, 2011.

Krajnc, Darko. Študentsko delo in zaposlovanje mladih. Neobjavljeno magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede. Ljubljana, 2007.

Kramberger, A. Strukturni razlogi težje zaposljivosti mladih v Sloveniji. V: Kramberger, A. in Pavlin, S., ur., Zaposljivost v Sloveniji. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede. Ljubljana, 2007.

Kuhar, L. Vsi bi študirali, nihče ne bi delal: O mitu študentskih privilegijev. Razpotja let. 5, št. 17, 2016.

Kutoš, D. Zakaj ministrstvo za delo še naprej zlorablja študentsko delo? Damijan blog, 2015. Internetni vir, URL: <<https://damijan.org/2015/01/27/zakaj-ministrstvo-za-delo-se-naprej-zlorablja-studentsko-delo/>>. Datum dostopa: 20. 6. 2020.

Medič, M. Študentsko delo: prednost ali slabost. Neobjavljeno diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede. Ljubljana, 2014.

Modic, T. in Vesna Vukovič. Kako posluje študentski servis Počivalškovega pooblaščenca v Mercatorju. Necenzurirano.si. 2019. Internetni vir, URL naslov: <<https://necenzurirano.si/clanek/aktualno/kako-posluje-studentski-servis-pocivalskovega-pooblascenca-v-mercatorju-762035>>. Datum dostopa: 5. 1. 2021.

Obremenitev in stroški študentskega dela. E-študentski servis. Internetni vir, URL: <<https://www.studentski-servis.com/studentsko-delo/obremenitev-in-stroski-studentskega-dela>>. Datum dostopa: 15. 7. 2020.

Pravna varnost študentskega dela / elementi delovnega razmerja. Študentska organizacija Slovenije. Internetni vir, URL: <<http://www.studentska-org.si/studentski-kazipot/studentsko-delo/pravna-varnost-studentskega-dela-elementi-delovnega-razmerja/>>. Datum dostopa: 20. 7. 2020.

Ruperčič, M., Janja Hren in Andrej Kohont. Razvoj kompetence, pridobljenih s študentskim delom. Teorija in praksa let. 5, št. 2. Ljubljana, 2018.

Standing, G. Prekariat: novi nevarni razred. Založba Krtina, Ljubljana, 2018.

Šuligoj, K. Pravice in obveznosti pri opravljanju študentskega dela. 2019. Internetni vir, URL: <https://koraknaprej.wordpress.com/2019/12/29/studentskodelo-pravice/>. Datum dostopa: 28. 2. 2021.

Švab, Natalija. 150 evrov za študente. ŠOS: Ne potrebujemo miloščine. 24.ur. 2020.

Turšič, M. Prekarno delo – nova prevladujoča oblika dela na trgu dela. Socialna pedagogika let. 16, št. 12. Ljubljana 2012.

Začasno in občasno delo dijakov in študentov. Gov.si. Ministrstvo za delo, družine in socialne zadeve. Internetni vir, URL: <<https://www.gov.si/teme/zacasno-in-obcasno-delo-dijakov-in-studentov/>>. Datum dostopa: 15. 7. 2020.

Wallerstein, Immanuel. Uvod v analizo svetovnih sistemov. *cf, Ljubljana, 2006.

Študentska
razmišljanja v času
epidemije COVID-19

Zbornik je izdalo:

Ob podpori:

ŽSD SOCIOPATIJA